श्रीश पाहि मां

सद्भक्तिदर्पणम्

ग्रन्थकर्ता

शास्त्ररत्नं वेदान्तविशारदः
चीमनहल्ली रघुनाथाचार्यः
पण्डितमार्ताण्डोपनिषद्रत्नाकरस्तत्त्वचिन्तामणिः
...रत्नं ज्ञानगुणाकर, इत्यादि विरुदालंकृतः

...काशकः (*Published by*)
... VENKATESHA VITTALACHARYA,
M.A. B.Com.. R.A.C.A. Auditor,

No. 29. Hayavadana Sadana,
VI Road, Chamarajapet,
Bangalore (18).

[*Price Rs. 1-75*

वामनहल्ली रघुनाथाचार्यः

…कल्पनामसज्जनकाचार्याणां

क्रि-श. १८५४-१९३४

आस्थानमहाविदुषां विद्वच्चक्रचूडामणीनां चीमनहळ्ळी कृष्णाचार्य महाचार्याणां चरणारविन्दयोः समर्पितमिदं सद्भक्तिदर्पणं श्रीशतुष्टये प्रीत्यै माधवमध्वयोश्च ॥

श्रीमानहल्ली कृष्णार्य हृदब्जालमन्दिरः ।
हयग्रीवो रमाकान्तः प्रियतां सेवयाऽनया ॥

— चीमनहळ्ळी रघुनाथाचार्यः

मंगलाशासनम्

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-श्रीमद्वैष्णवसिद्धांतप्रतिष्ठापनाचार्येत्यादि बहुविधबिरुदवृन्दविभूषित-सोसले श्रीव्यासराजपुरं-श्रीव्यासराजगुरुसार्वभौमानां विद्याकर्णाटकसिंहासनाधीश्वर- श्रीमद्विद्यारत्नाकरतीर्थश्रीपादकरकंजोद्भव - श्रीमद्विद्यावारिधितीर्थगुरुवर्य-करकमलसंजातैः- श्रीसर्वज्ञार्यकरार्चित श्रीमूलगोपालकृष्ण पट्टाभिराम वेदव्यासपदपद्माराधनतत्परैः श्री १०८ श्रीमद्विद्याप्रसन्नतीर्थ-स्वामिभिः 'श्रीमन्मरुच्छास्त्रसारसंग्रहा'ख्य ग्रन्थं सविमर्शं समालोच्य प्रशस्तिपत्रिकेयं प्रदायि श्रीगोपालकृष्णनियोगतः। तथाहि—

ಶ್ರೀಮಠದ

ಅರಗಿನ ಮೊಹರು

ಶ್ರೀಕ್ರೋಧಿನಾಮ ಸಂವತ್ಸರದ ಭಾದ್ರಪದ ಶು. ೫. ಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮತ್ಪರಮಹಂಸಪರಿವ್ರಾಜಕಾಚಾರ್ಯರಾದ, ಪದವಾಕ್ಯಪ್ರಮಾಣಪಾರಾವಾರೀಣ, ಸರ್ವತಂತ್ರ-ಸ್ವತಂತ್ರರಾದ, ಶ್ರೀಮದ್ವೈಷ್ಣವಸಿದ್ಧಾಂತಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನಾಚಾರ್ಯರಾದ, ಶ್ರೀಸರ್ವಜ್ಞಾಚಾರ್ಯಕರಾರ್ಚಿತ ಶ್ರೀಮೂಲಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣ, ಪಟ್ಟಾಭಿರಾಮ, ವೇದವ್ಯಾಸದೇವರುಗಳ ದಿವ್ಯಶ್ರೀಪಾದಪದ್ಮಾರಾಧಕರಾದ, ಶ್ರೀವ್ಯಾಸರಾಜಗುರುಸಾರ್ವಭೌಮರವರ ವಿದ್ಯಾಕರ್ಣಾಟಕಸಿಂಹಾಸನಾಧೀಶ್ವರರಾದ, ಶ್ರೀಮದ್ವಿದ್ಯಾ ಶ್ರೀರತ್ನಾಕರತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರ ಕರಮಲಸಂಜಾತರಾದ, ಶ್ರೀಮದ್ವಿದ್ಯಾ ಶ್ರೀವಾರಿಧಿತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರ ಕರಕಮಲಸಂಜಾತರಾದ,

"ಶ್ರೀಮದ್ವಿದ್ಯಾಶ್ರೀಪ್ರಸನ್ನತೀರ್ಥಶ್ರೀಪಾದಂ"ಗಳವರು

ನಮಗೆ ಪರಮಪ್ರಿಯ ಶಿಷ್ಯರಾದ, ಚೀಮನಹಳ್ಳಿ ಶ್ರೀರಘುನಾಥಾ ಚಾರ್ಯರಿಗೆ, ಇತೋಧಿಕ ಶ್ರೇಯೋಭಿವೃದ್ಧ್ಯರ್ಥವಾಗಿ ಮಾಡುವ ನಾರಾಯಣ ಸ್ಮರಣ ಪೂರ್ವಕ ಕಳುಹಿಸಿದ ನಿರೂಪ.

"ಓಂ ಅಥಾತೋ ಬ್ರಹ್ಮ ಜಿಜ್ಞಾಸಾ ಓಂ" ಎಂಬ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮದ್ಬಾದರಾಯಣರು ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಮುಮುಕ್ಷುವೂ. ಅನಾದಿಯಾದ ಸತ ಭೂತ ಅವಿದ್ಯಾಬಂಧ ಪರಿಹರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದರೆ, ಶಮದಮಾದಿಗುಣಗಳನ್ನು ಮೊದಲು ಪಡೆದನಂತರ, ಪರಬ್ರಹ್ಮನ ಜಿಜ್ಞಾಸಾ, ಎಂದರೆ, ಅಪರಿಮಿತ ಗುಣ ಪೂರ್ಣನಾದ ಶ್ರೀಮನ್ನಾರಾಯಣನ ಅನಂತಮಹಿಮೆಗಳಲ್ಲಿ, ತನ್ನತನ್ನ ಯೋಗ್ಯತಾನುಸಾರ ಶ್ರವಣ, ಮನನ, ನಿಧಿಧ್ಯಾಸನಾದಿಗಳನ್ನು, ಗುರುಗಳಿಂ ಲಬ್ಧವಾದ ಏಕದೇಶಗುಣಗಳ ಉಪಾಸನಾಮಾಡಬೇಕು." ಎಂದು ವಿಧಿಸಿ ವರು. ಆ ಉಪಾಸನೆಯೂ ಕಾದಾಚಿತ್ಕವಾದರೆ ಸಾಲದು. "ಆವರ್ತಯಂತಿ ಸ್ವ ಶಕ್ತ್ಯಾ" ಎಂಬ ರೀತ್ಯಾ, ಶ್ರವಣಾದಿಗಳನ್ನು ನಿರಂತರವಾಗಿ ಮಾಡು ತ್ತಲೇ ಇರಬೇಕು. ಅದಕ್ಕೂ ಪುಣ್ಯಬೇಕು. ಅನಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಈ ಭಾಗ್ಯ ವಿಲ್ಲ. ಪ್ರಕೃತ ನಮ್ಮ ವಿಶೇಷ ಪ್ರೀತಿಪಾತ್ರರಾದ ನಿಮಗೆ ಈ ಭಾಗ್ಯವು ಬಾಲ್ಯ ದಿಂದಲೂ ದೈವಾಯತ್ತವಾಗಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಮೂಲಕಾರಣ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ನಿಮ್ಮತಂದೆಯವರೇ. ನೀವು ಲೌಕಿಕವಿದ್ಯೆಗೆ ಅಪ್ರಾಧಾನ್ಯಕೊಟ್ಟು, ಬಾಲ್ಯ ದಿಂದಲೂ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ಪ್ರಕರಣಾದಿ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಅಭ್ಯಾಸಮಾಡಿ, ನಿಶ್ಚಿತವಾದ ತತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಯಥಾಶಕ್ತಿ ಸಂಪಾದನೆ ಮಾಡಿರುವುದಲ್ಲದೆ, ನಿಮ್ಮ ಜ್ಞಾನದ ಬೆಳಕನ್ನು ಬೀರಿ ಅನೇಕಾನೇಕ ಸಜ್ಜನರಿಗೆ ಸನ್ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕರಾಗಿದ್ದೀರೆಂದು, ನಿಮ್ಮ ಗ್ರಂಥ ರಚನಾದಿ ಕಾರ್ಯ ಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತೆ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸೂಚಿಸಬೇಕಾದ ಮುಖ್ಯ ಸಂಗತಿ ಯೇನೆಂದರೆ, ನೀವು ನಿಮ್ಮ ಪೂರ್ವ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಜ್ಞಾನ ಕಾರ್ಯಗಳು ಅದ್ಭುತವಾದವುಗಳೆಂದು ನಾವೇನೂ ಹೇಳುವುದಿಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ, ಇಂದ್ರಿಯ ಪಾಟವಾದಿಗಳು, ಆಗ್ಗೆ ನಿಮಗೆ ಚನ್ನಾಗಿತ್ತು. ಅದಕ್ಕಿಂತ ಈ ಷಷ್ಟ್ಯಬ್ದ ಮಹೋತ್ಸವವೂ ಕಳೆದು ಹೋಗಿರುವ ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ, ಪಕ್ಕ ತಾರುಣ್ಯದ-ನೂತನ ನೂತನ ಜ್ಞಾನೇಚ್ಛುಗಳಂತೆ, ಪುನಃ ಪುನಃ ಗ್ರಂಥ ಪ್ರಸಾರ ಕಾರ್ಯ ಪಟುಗಳಾಗಿರುವುದು, ವಿಸ್ಮಯ ಜನಕವಾಗಿದೆ. ನಿಮ್ಮಂತೆ

ಎಲ್ಲರೂ ಆಗಬಾರದೆ ? ಎಂದೇ ನಮ್ಮ ಬಯಕೆ. ಸದ್ಯಃ ತಾವು ಪ್ರಕಾಶಕ್ಕೆ ತಂದಿರುವ "ಶ್ರೀಮನ್ಮರುಚ್ಛಾಸ್ತ್ರಸಾರಸಂಗಹ" ವೆಂಬ ಗ್ರಂಥವು ಶ್ರೀಮದನುವ್ಯಾಖ್ಯಾನ, ಶ್ರೀಮನ್ನ್ಯಾಯಸುಧಾ, ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು, ಶ್ರೀಸರಸಭಾರತೀ ವಿಲಾಸ, ಯುಕ್ತಮಲ್ಲಿಕಾ, ಮುಂತಾದ ಸದ್ಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ನಿರ್ಣೀತವಾದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಆಧಾರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು, ಹರಿವಾಯುಗಳಿಗೆ ಅಭೇದವನ್ನು ಹೇಳುವ ಮತ ನಿರಸನಪೂರ್ವಕ, ಸ್ವಮತ ಸ್ಥಾಪನೆಯನ್ನು ಸಯುಕ್ತಿಕ ಮತ್ತು ಸಪ್ರಮಾಣವಾಗಿ ಸಮರ್ಥಿಸಿರುವುದು, ಸ್ತುತ್ಯವಾದುದು. ಸಜ್ಜನಾದರಣೀಯವಾದ ಇಂತಹ ಸತ್ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ತಮ್ಮಿಂದ ಇತೋಽಪ್ಯತಿಶಯವಾಗಿ ಮೂಡಿಸುತ್ತಾ, ನಮ್ಮ ಉಪಾಸ್ಯಮೂರ್ತಿ ಶ್ರೀಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣನು ನಿಮಗೆ ಶ್ರೀಯಃ ಪರಂಪರೆಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಕಾಪಾಡಲಿ' ಎಂದು ನಮ್ಮ ಆಶಂಸಾ.

ತಾ. ೧೧-೯-೧೯೬೪ ಶ್ರೀಶ್ರೀಮದ್ವಿದ್ಯಾಪ್ರಸನ್ನತೀರ್ಥರು
(ಸಹಿ)—ಶ್ರೀಃ

तत्तादृशस्यास्य ग्रन्थस्य समालोकनेन संतुष्टांतरंगैः, श्रीमद्वैष्णवद्वैतसिद्धांतप्रतिष्ठापनाचार्यत्वादिगुणगणालंकृतैः, सर्वतन्त्रस्वतंत्रैः श्री-१०८ श्रीमद्विद्याश्रीप्रसन्नतीर्थ श्रीपादगुरुवर्यैरनुगृहीतेन मंगळाशंसनेन प्रबन्धोऽयं निर्विघ्नं प्रकाशमागादिति महद्भाग्यमस्माकम् । अतस्तेभ्योऽस्मत्स्वामिभ्यो 'गुरुप्रसादो बलवान्न तस्माद्बलवत्तरं' 'हरिस्मृतिः सर्व विपद्विमोक्षिणी' गुरुस्मृतिः सर्व समृद्धि दायिनी'त्याद्यनुसंधानेनपरः शतं प्राञ्जलिबन्धं प्रणामततिं समर्पयामि।

लौकिकालौकिकफल लक्षणामृत दोहिनीम् ।
गुर्वनुग्रह रूपां तां कामधेनुमुपास्महे ॥

नं २९, हयवदनसदनं, चामराजपेटे, इति विबुधजन विधेयः
बेंगळूरु, १४—९—१९६४. चीमनह्ळळी रघुनाथाचार्यः

ಶುಭಾಶಂಸನಸಂದೇಶಃ

ಶ್ರೀಮತ್ಪರಮಹಂಸೇತ್ಯಾದಿ ಬಿರುದಾಂಕಿತರಾದ ಶ್ರೀಮದ್ವೈಷ್ಣವ ಸಿದ್ಧಾಂತಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನಾಚಾರ್ಯ ಶ್ರೀಮದಾನಂದತೀರ್ಥಭಗವತ್ಪಾದಾಚಾರ್ಯ ಕೋಮಲಕರಕಮಲಾರ್ಚಿತ ಶ್ರೀರಾಮ ನರಸಿಹ್ಮ ದೇವರ ಶ್ರೀಪಾದಪದ್ಮಾರಾಧಕರಾದ ಶ್ರೀಮದಾರ್ಯ ಅಕ್ಷೋಭ್ಯತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರ ಶುಭ ಸಂಪ್ರದಾಯಪ್ರವರ್ತಕ ಶ್ರೀಮದಕ್ಷೋಭ್ಯ ರಘುಪ್ರಜ್ಞತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರ ಕರಕಮಲಸಂಜಾತ ಶ್ರೀ ೧೦೮ ಶ್ರೀಮದಕ್ಷೋಭ್ಯರಘುಮಾನ್ಯತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರು, "ಶ್ರೀನ್ಯಾಯಸುಧಾಪ್ರಸಾರಸಂಗ್ರಹ"ವೆಂಬ ಗ್ರಂಥದ ವಿಮರ್ಶ ಸಮಾಲೋಚನೆಯಿಂದ ಅನುಗ್ರಹಿಸಿ ಕಳುಹಿಸಿದ ಮಂಗಳಾಶಾಸನ ಸಂದೇಶವು.

॥ श्रीरामनरसिह्मश्री ॥

ಅಕ್ಷೋಭ್ಯತೀರ್ಥರ ಮೂಲ ಸಂಸ್ಥಾನಂ (ಬಾಳೆಗಾರಮಠ)

ಶ್ರೀ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಮುಖ್ಯಾಭಿಮಾನಿಗಳಾದ ಉಪನಿಷದ್ರತ್ನಾಕರ ಶ್ರೀ. ಮ. ಸಂ. ಚೀಮನಹಳ್ಳಿ ರಘುನಾಥಾಚಾರ್ಯರಿಗೆ ನಾರಾಯಣ ಸ್ಮರಣೆಗಳು. ಉ. ಕು. ಸಂಪ್ರತಿ. ನೀವು ರಚಿಸಿದ ಬಹು ಪ್ರಮಾಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ " ಶ್ರೀನ್ಯಾಯಸುಧಾಪ್ರಸಾರಸಂಗ್ರಹ " ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಓದಿ ನೋಡಿದೆವು. ತುಂಬಾ ಸಂತೋಷವಾಯಿತು. ಪಂಡಿತರ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿ, ಸ್ವಯಂ ಪಂಡಿತರಾದ ತಮ್ಮಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಈ ಗ್ರಂಥವು ಈಗಿನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಆಸ್ತಿಕ ಜನಗಳಿಗೆ ಬಹಳ ಉಪಕಾರವಾಗಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತೇವೆ. ಓದುಗರು ಈ ಸದವಕಾಶವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು, ನಿಮ್ಮ ಶ್ರಮವನ್ನು ಸಾರ್ಥಕಪಡಿಸಲೆಂದೂ, ಈ ಗ್ರಂಥವು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಬಂದು, ಇದೇ ರೀತಿಯಾದ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ತಮ್ಮಿಂದ ಬರೆಯಿಸಿ, ಅನುಗ್ರಹ ಮಾಡಲೆಂದೂ, ಶ್ರೀಮರುತಾಂತರ್ಗತ ಶ್ರೀವೇದವ್ಯಾಸಾಭಿನ್ನ ಶ್ರೀರಾಮನರಸಿಂಹ್ಮ ದೇವರನ್ನು ಸಂಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತೇವೆ.

ವಸತಿ ರಾಮನಾಥಪುರ — ಇತಿ ನಾರಾಯಣಸ್ಮರಣಾನಿ ಶ್ರೀ

೨೭—೮—೬೪. — (ಸಹಿ) ಶ್ರೀಮದಕ್ಷೋಭ್ಯರಘುಮಾನ್ಯತೀರ್ಥಾಃ

मङ्गलाशासनम्

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यत्वाद्यनेक विरुदांकित श्रीमतत्त्ववाद (श्रीमद्वैष्णवसिद्धांत) प्रतिष्ठापनाचार्य, श्रीरामकृष्णविठलदिव्यपादपद्माराधक, जगद्गुरु श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्य पट्टभद्रमहाव्याख्यानसिंहासनाधीश्वर, श्रीमदधोक्षजतीर्थ शुभसम्प्रदायप्रवर्तक, श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ दिव्यपदाधिरूढ, श्रीमद्विश्वमान्यतीर्थकरकमलसंजात, श्री १०८ श्री विश्वेशतीर्थस्वामिभिः, 'श्रीमन्मरुच्छास्त्रसारसंग्रहा 'ख्यं ग्रन्थं सविमर्शं समालोच्य, प्रशस्तिपत्रिकेयं प्रदायि परमानुग्रहेण ।

श्रीमन्मध्वाचार्यसंस्थानं श्रीपेजावरमठ, उडुपि, द. क.

उडुपि अखिलभारत माध्वमहामण्डल तथा बेङ्गलूरु श्रीकृष्णसेवाश्रमाध्यक्षः बेङ्गलूरु पूर्णप्रज्ञनगरं पूर्णप्रज्ञविद्या पीठ कुलपतिः ।

वसति-पूर्णप्रज्ञविद्यापीठं बेंगलूरु
दिन-क्रोधि सं श्रावण कृष्णाष्टमी, रविवासरः
ता. ३०—८—१९६४.

विद्वद्वर्यैः चीमनहल्ली रघुनाथाचार्यैः संगृहीतं 'श्रीमन्मरुच्छास्त्रसारसंग्रहं' निरीक्ष्य वयं परं प्रमुदितास्सः । प्राचीनानां आचार्यवर्याणां ग्रन्थेभ्यो भागविशेषानुध्धृत्य विरचितं श्रीमदाचार्यपादानां तत्ववादस्य सारप्रतिपादनरूपं हरिवायुवरिवस्यात्मकं सुबन्धुरं निबन्धमिदं कथं वयं नाभिनन्देम ?। शास्त्रसंग्रहात्मिकायाः कृतेरस्याः समर्पणेन समधिगत भगवदनुग्रह ग्रन्थयो ग्रन्थकृतः पुनः पुनः शास्त्रसेवायामात्मानं सोल्लासं समायोजयंतः समुल्लसन्त्वित्याशास्महे ॥

इति नारायणस्मरणानि

श्रीपेजावरमठाधीशाः श्रीविश्वेशतीर्थश्रीपादाः

श्रीहयग्रीवाय नमः

विदितचरमेवैतद्विदुषां श्रीमत्यामस्यां कर्मभूमौ सज्जनोद्धाराय तदा तदा परमात्मा तदनुगाश्चावतीर्थ स्वस्वोक्तचित्रचरित्रामृतैर्विचित्र-गुणगणैः परमानंदभरनिर्भर सच्छास्त्रा अमृतार्णव वाणीलहरीभिरापा-मरसाधरणीजनतामामोदयन्तीति । 'शास्त्रेषु भारतं सारं' 'भरतो वायुरिधिष्टः' इत्युक्त्या श्रीमन्मरुच्छास्त्रस्यैव सारवत्ता-सिद्धा । तदिदानीं 'सर्वतः सारमादद्यात' 'संग्रही नात्रसीदति' इति नीतिवाहणानुगुणं 'श्रीमन्मरुच्छास्त्रसारसंग्रहाभिधं' श्रुति स्मृति युक्त्यादि संग्रहरूपं श्रीमान् शास्त्ररत्नं चीमनहल्ली रघुनाथाचार्य-प्रणीतं ग्रन्थमुपलभ्य कोनाम 'तत्वग्राही जिघृक्षुरुत बुभुत्सुर्न भवेत् । यदेतस्मिन् हि वायुना पदार्थतत्वप्रकाशप्रतिबंधक सरागपराग पाक रणमिव श्रुतितत्वज्ञाननिरोधक परकीयाक्षेपधूलिविधूननं प्रत्यक्षं समुप-लभ्यते । यत्र हि सर्वजीवानां ब्रह्मत्वमपाकृत्य पुनरेकस्य वायोः 'त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि' इति वायोः ब्रह्मत्वप्रतिपादनं व्याहत-मित्याशंक्य 'एको विष्णुर्महद्भूतं' इत्युक्त्या यथा भूतत्वं जीवाना मेवमेव 'ब्रह्मविदाप्नोति पर' मित्युक्त्या जीवस्य केवलं ब्रह्मत्वं इति युक्त्या ब्रह्मत्वेन सिद्धस्य वायोः प्रार्थनं न किमपि दोषावहमिति हेतोः अनेकयुक्तिश्रुतिस्मृत्यादिभिः समाहितम् । तथा कथन प्रयोजनं च जीवोत्तमत्वाकलुषितत्वादि बोधनमेवेत्युक्तम् । तदुपयोगिनश्चानेके हरिसर्वोत्तमत्वानंतगुणादयः परकीयाज्ञानाद्यसंभवा दयश्च विषयाः प्रतिपादिताः । 'अतोऽयं निर्मत्सराणां बुभुत्सूनां

सारसंग्रहोपयोगी, मनः कालुष्यदोषविशोषणोपायो हरिगुरुकृपापात्रता संपादको जन्मसाफल्यकारीति ' इमं संगृह्य ' उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः । ' इति गीतोक्तिमनुसंधाय आत्मैवात्मानमुद्धरत्विति विज्ञाप्य विरम्यते । प्रार्थयिता ।

काषु हयग्रीवाचार्यः

क्रोधि सं श्रावण शुद्ध द्वादशी सौम्यवासरः
बेंगळूरु, १९—८—१९६४.

वेदान्तविद्वान् न्यायशिरोमणिः
श्रीपूर्णप्रज्ञविद्यापीठे
प्रधानाध्यापकः

श्रीलक्ष्मी हयग्रीवो विजयते

उडुपी हयग्रीवाचार्यः सगरी
महाविद्वान् पूर्णप्रज्ञविद्यापीठे
प्रधानाध्यापकः

पूर्णप्रज्ञनगरं
बेंगळूरु.
३०-८-१९६४

अयि भोः सहृदयमहाशयाः — एभिर्विद्वद्वर्यैः शास्त्ररत्नम् श्री. म. सं. चीमनहल्ली रघुनाथाचार्यैः संगृहीताः श्रीमन्मरुच्छास्त्रविषयां विमर्शपदवीमधिरूढाः सुष्टुमनोरंजकाश्चेति सुदृढं वयं विश्वसिमः । ईदृशैर्मनोरंजकैः सुलेखैः चिरं साधूनुपकुर्वन्त्वयमाचार्या इति भगवन्तं प्रार्थयामः ।

(सहि) उडुपि हयग्रीवाचार्यः
पण्डितरत्नम् न्यायविद्वान्
उडुपि श्रीमन्मध्वसिद्धांत प्रबोधिनी महापाठशालायाः
निवृत्त न्यायशास्त्रप्रधानाध्यापकः

श्रीः

N. V. Padmanabhachar
Vedantaratnam,
Pandita Bhaskara
Retired Senior Pandit
Mysore Educational Service.

" Srinivasa "
1334, Krishnamurthipuram,
Mysore.
8th August 1964

उपनिषद्रत्नाकरेत्याद्यनेकबिरुदाङ्कितनां श्रीमन्मध्वशास्त्रसम्पन्नानां श्रीमतां शास्त्ररत्नं चीमनहल्ली रघुनाथाचार्याणां सविधे ।

भवद्भिर्दत्तस्य 'श्रीमन्मरुछास्त्रारसंग्रहाख्य' ग्रन्थस्य त्रिचत्वारिंशत्पत्रात्मकः प्रथमः परिच्छेदः व्यलोकि । ग्रन्थस्यास्य शैली प्रेक्षावच्छैली कल्पा । बहुप्रमाणप्रमितोऽयं ग्रन्थः श्रीमदल्वबोधमततत्वबुभुत्सूनां बुधानाञ्च अत्यन्त संमदं तनुते तरामित्यावेदयति ।

नामगुण्डल्वभिजनः पद्मनाभाचार्यः
महीशूर राजकीय शिक्षण महापाठशालायाः
विश्रांतप्रधानपण्डितः

ಸದ್ಭಕ್ತಿದರ್ಪಣಂ ಪ್ರಸ್ತಾವನಾ

ವಿವಿಧ ಸಾಂಸಾರಿಕ ದುಃಖಾನುಭವದಿಂದ, ನಿತ್ಯಾನಿತ್ಯ ವಸ್ತು ವಿವೇಕ ವನ್ನು ಪಡೆದು, ವೈರಾಗ್ಯದಿಂದ, ಭಕ್ತಿಯು ಸುದೃಢವಾದ ನಂತರ, ಅದರಿಂದ ಭಗವದುಪಾಸನೆ ಮಾಡಲು, ಅಂಥಾ ಅತಿ ಪರಿಪಕ್ವ ಭಕ್ತಿಯೇ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಭಗವತ್ಪ್ರಸಾದದ್ವಾರಾ ಮೋಕ್ಷಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯ ಸಾಧನವೆಂತಲೂ, ಭಕ್ತಿ ಯುಂಟಾಗಲು ಭಗವನ್ಮಹಿಮೆಯು ಹೇಳಲ್ಪಡುತ್ತದೆಂತಲೂ, ಭಗವನ್ಮಹಿಮಾ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಭಗವಂತನಲ್ಲಿ ಮಾಹಾತ್ಮ್ಯಜ್ಞಾನ ಪೂರ್ವಕ ಸ್ನೇಹಾನುಬಂಧ ರೂಪ ಭಕ್ತಿಯು ಅದರಿಂದ ಮುಕ್ತಿಯು ಲಭಿಸುವುದೆಂತಲೂ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

" ಕರ್ಮಣಾ ಜ್ಞಾನಮಾತನೋತಿ | ಜ್ಞಾನೇನಾಮೃತೀಭವತಿ ", ಎಂತಲೂ, " ಜ್ಞಾನಾದೇವ ಸ್ವರ್ಗೋ ಜ್ಞಾನಾದೇವಾಪವರ್ಗಃ " ಎಂತಲೂ, " ಜ್ಞಾನೇನೈವ ಮೋಕ್ಷಃ ", " ಭಕ್ತಿರ್ಮೋಕ್ಷಾಯ ಕೇವಲಾ " " ಭಕ್ತ್ಯೈವ ಮೋಕ್ಷಃ ", " ಭಕ್ತ್ಯೈವ ತುಷ್ಟಿಮಭ್ಯೇತಿ ", " ಭಕ್ತ್ಯಾ-ತ್ವನನ್ಯಯಾ ಶಕ್ಯಃ " ಎಂಬ ಈ ಉಕ್ತಿಗಳಿಂದ, ಜ್ಞಾನ, ಭಕ್ತಿ, ವೈರಾಗ್ಯ ಗಳೆಂಬ ಈ ಮೂರೂ ಮೋಕ್ಷಕ್ಕೆ ಸಮಾನಸಾಧನಗಳೇ ? ಅಥವಾ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದೊಂದಕ್ಕಾದರೂ ಶ್ರೇಷ್ಠತ್ವವಿದೆಯೇ ? ಹಾಗಿರುವುದಾದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವೇನು ? ಈ ಮೂರರ ಮಧ್ಯೆ, ಯಾವುದಕ್ಕೇ ಆಗಲಿ ; ಇಲ್ಲವೇ ಯಾವುದಾದರೂ ಒಂದಕ್ಕೇ ಆಗಲಿ, ಸಾಧನತ್ವವಿರುವುದಾದರೆ ಉಳಿದೆರಡು ಸಾಧನಗಳಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಮೋಕ್ಷವು ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತದೆಯೆ ? ಹಾಗಿದ್ದರೆ ಅವೆರಡು ಯಾವುವು ? ಅವುಗಳಿಗಿರುವ ಕಾರಣಗಳೇನು ? ಅಂಥ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಶಾಸ್ತ್ರ ಧಾರವೇನಿದೆ ? ಎಂಬ ವಿಷಯುಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಶ್ರುತಿ, ಸ್ಮೃತಿ, ಪುರಾಣ, ಇತಿಹಾಸ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ, ಭಾಗವತ, ಗೀತಾ, ಅದರ ಭಾಷ್ಯ, ಮತ್ತು ತಾತ್ಪರ್ಯ, ಭಾರತತಾತ್ಪರ್ಯ, ಭಾಗವತತಾತ್ಪರ್ಯಗಳ ಸಮ್ಮತಿ ವಾಕ್ಯಗಳಿಂದ, ಸಾಧಾರಣ ಭಕ್ತಿ, ಪಕ್ವ, ಪರಿಪಕ್ವ, ಅತಿಪರಿಪಕ್ವ ಭಕ್ತಿ, ನಿರ್ಗುಣ ಭಕ್ತಿ ಅನಿಮಿತ್ತಾ ಭಕ್ತಿ, ಆತ್ಯಂತಿಕ ಭಕ್ತಿಗಳ ಲಕ್ಷಣಗಳೂ, ವಿವರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

ಕರ್ಮಯೋಗಿಗಳು, ಜ್ಞಾನಯೋಗಿಗಳು, ಭಕ್ತಿಯೋಗಿಗಳೆಂಬ ಉತ್ತಮ, ಮಧ್ಯಮ, ಅಧಮ, ತ್ರಿವಿಧಾಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ, ಎಂದರೆ ಈ ಸರ್ವ ಯೋಗಿಗಳಿಗೂ, ಮೋಕ್ಷವನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಭಕ್ತಿಯೋಗವೇ ಪ್ರಧಾನ ಕಾರಣವೇ ? ಅಥವಾ ಕರ್ಮಯೋಗ, ಜ್ಞಾನಯೋಗಗಳೂ ಸಾಧನವೋ ?

ಎಂಬ ವಿಷಯವೂ, ನವವಿಧ ಹರಿದ್ವೇಷ, ತ್ರಿವಿಧ ಗುರುದ್ವೇಷ ರಹಿತವಾದ ಮತ್ತು ಜ್ಞಾನ, ಭಕ್ತಿ, ವೈರಾಗ್ಯ ಈ ಮೂರೂ ಸಹ, ಸಾಕ್ಷಾತ್ಪರಂಪರೆ ಯಿಂದ ಮೋಕ್ಷಸಾಧನತ್ವೇನ ಆವಶ್ಯಕವೆಂತಲೂ, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿಗೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯೋಕ್ತಿಯಿಂದ ಮುಖ್ಯತಯಾ ಭಗವಂತನು ಗಮ್ಯನೆಂಬ ಸಿದ್ಧಾಂತ ವೂ, ವಿಪುಲತಯಾ ಪ್ರಮಾಣಗಳಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟದೆ.

ಉತ್ತಮ, ಮಧ್ಯಮಾಧಮಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಉಪಾಸನಾನುಗುಣವಾಗಿ ಭಗವಂತನ ಪ್ರಸಾದಪೂ, ಸಾತ್ವಿಕ, ರಾಜಸ, ತಾಮಸ ಭಕ್ತಸಂಬಂಧಿ ಸಾತ್ವಿಕ, ನಿರ್ಗುಣ, ಆತ್ಯಂತಿಕ ಭಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಲಕ್ಷಣಗಳೂ ಅವುಗಳ ಉತ್ಪತ್ತಿ ಸಾಧನಗಳೂ, ಭಕ್ತಿ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅನುಮಾನಾಷ್ಟಕಗಳೂ, ಸನ್ಮುಕ್ತಿ ದುರ್ಮುಕ್ತಿಗಳ ಭಾಗಿಗಳೂ, ಕಾಮುಸಮುಚಿತ ಭಕ್ತಿ, ಭಯೋಪ ಸರ್ಜನ ಭಕ್ತಿ, ದ್ವೇಷಭಕ್ತಿ, ಅನುಬಂಧ ಸಂಬಂಧಿ ಭಕ್ತಿ, ಸ್ನೇಹ ಭಕ್ತಿ ಕೇವಲ ಮಾಹಾತ್ಮ್ಯ ಜ್ಞಾನ ಪೂರ್ವಕ ಸುದೃಢ ಭಕ್ತಿ ಅವುಗಳ ಭಾಗಿಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಸಾಧನಗಳೂ ಉಕ್ತವಾಗಿದೆ.

ಮುಕ್ತಿಗೆ ಪ್ರಧಾನ ಸಾಧನವಾದ ಭಕ್ತಿಯೇ ಮೋಕ್ಷಾನಂತರ ಸಾಧ್ಯ ರೂಪವೆಂತಲೂ, ಪೂರ್ಣ ಭಕ್ತಿಗೇ ಪೂರ್ಣಸುಖಸಾಧ್ಯತ್ವದಿಂದ ಶ್ರೇಷ್ಠತ್ವ ವೆಂಬ ವಿಚಾರವೂ ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟದೆ.

ನಮ್ಮ ಮಿತ್ರರನೇಕರ ಸಲಹೆಯಂತೆ ಈ ಸದ್ಭಕ್ತಿದರ್ಪಣದ ಸರಳಾನು- ವಾದ ರೂಪ ಗ್ರಂಥವು ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಮುದ್ರಣ ಮಾಡಿರುವುದು ಶೀಘ್ರದಲ್ಲೇ ವಾಚಕರ ಕೈಸೇರಲಿದೆ.

ಈ ಅಪೂರ್ವವೂ ಉತ್ತಮ ಪ್ರಮೇಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವುದೂ ಆದ ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಭಗವದ್ಭಕ್ತರು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಉತ್ತೇಜಕರಾಗಿ ಮುಂದೆ ಬರಲಿ ರುವ " ಅಧ್ಯಾತ್ಮಾಮೃತನಿಧಿ " ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಛಾಪಿಸಲು ಸಹಾಯಕರಾಗಿ ಎಂದಿನಂತೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಕರಾಗ ಬೇಕಾಗಿ ಕೋರುತ್ತೇನೆ.

ಸಜ್ಜನಾನಾಂ ವಿದುಷಾಂಚ ವಿಧೇಯಃ
ಶಾಸ್ತ್ರರತ್ನಂ ಚೀಮನಹಳ್ಳಿ ರಘುನಾಥಾಚಾರ್ಯಃ

विषयानुक्रमणिका

विषयाणि | पुटसंख्या

विषयाणि पुटसंख्या

विषयाणि | पुटसंख्या

इति शम्

ಪ್ರಕಾಶಕನ ಎರಡು ನುಡಿ

ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಮಾಡಿರುವ ವಿಷಯವು ಗ್ರಂಥಕರ್ತೃಗಳ ಪ್ರಸ್ತಾವನಾ ಲೇಖನದಿಂದಲೂ, ವಿಷಯಾನುಕ್ರಮಣಿಕೆ ಯಿಂದಲೂ, ಮುಕ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯಲು, ಸದ್ಭಕ್ತಿಯೇ ಮುಖ್ಯ ಸಾಧನ ವೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ.

ಇದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ನಾವು ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿರುವ " ಶ್ರೀಮರ್ಣಮರು ಚ್ಛಾಸ್ತ್ರಸಾರಸಂಗ್ರಹಃ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಮಹನೀಯ ಸಂಸ್ಥಾನಾಧಿಪತಿಗಳಾದ ಗುರುವರ್ಯರುಗಳು ಅನುಗ್ರಹಮಾಡಿ ಕಳುಹಿಸಿದ ನಿರೂಪ, ಸಂದೇಶ, ಮಂಗಳಾಶಂಸನ, ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ, ಭೂಮಿಕಾ, ರಾಯಸ ಮೊದಲಾದ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಬರೆಯಿಸಿ ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹದಿಂದ ಆಶೀರ್ವದಿಸಿದುದಕ್ಕಾಗಿ ಅವರೆಲ್ಲರಿಗೂ ನಮ್ಮ ಸವಿನಯ ಸಾಷ್ಟಾಂಗ ಪ್ರಣಾಮಗಳನ್ನು ಸಮರ್ಪಿಸುತ್ತೇವೆ.

ಮಹಾ ವಿದ್ವಾಂಸರನೇಕರುಗಳು ತಮ್ಮ ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕ ಸದಭಿಪ್ರಾಯ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಈ ಗ್ರಂಥದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಕಳುಹಿಸಿ ನಮ್ಮ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಉತ್ತೇಜಕರಾದುದಕ್ಕಾಗಿ ಅವರೆಲ್ಲರಿಗೂ ನಮ್ಮ ಕೃತಜ್ಞತೆ ಮತ್ತು ನಮಸ್ಕಾರ ಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಅಭಿನಂದನೆಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತೇವೆ.

ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಛಾಪಿಸುತ್ತಿದ್ದಂತೆಯೇ, ನಮ್ಮ ಕೋರಿಕೆಯನ್ನು ಮನ್ನಿಸಿ ಆಮೂಲಾಗ್ರವಾಗಿ ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಓದಿ ತಮ್ಮ ಸದಭಿಪ್ರಾಯ ಸೂಚಕವಾದ ಇದರಲ್ಲಿ ಈಗ ಛಾಪಿಸಿರುವ, ಆಶಂಸನಾ ಲೇಖನವನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ, ಬೆಂಗಳೂರು, ಶ್ರೀ ಚಾಮರಾಜೇಂದ್ರ ಸಂಸ್ಕೃತಮಹಾಪಾಠಶಾಲೆಯ ತರ್ಕಶಾಸ್ತ್ರಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದ ಶ್ರೀ. ಮ. ಸಂ. ವಿದ್ವಾನ್ ಎಸ್. ವಿ. ಭೀಮಭಟ್ಟರವರಿಗೆ ನಮ್ಮ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕ ವಂದನೆಗಳು.

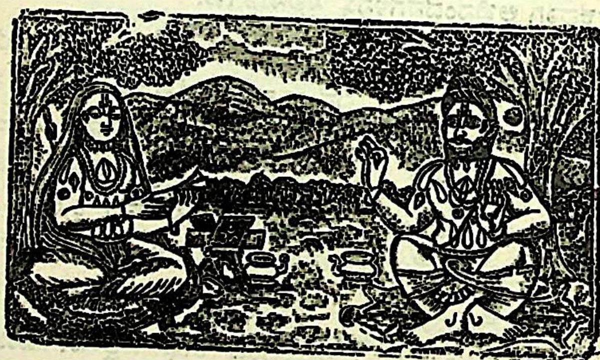
ಇಂಥಾ ದೇವಮಾನ್ಯವೂ, ಶಾಶ್ವತವೂ ಆದ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಗ್ರಾಹಕರು ಉದಾರ ಮನಸ್ಕರಾಗಿ ದ್ರವ್ಯ ಸಹಾಯದಿಂದ ಶೀಘ್ರದಲ್ಲಿಯೇ ಮುದ್ರಣಾ ಲಯದಿಂದ ಹೊರಬರಲಿರುವ " ಸದ್ಭಕ್ತಿದರ್ಪಣದ ಸರಳ ಕನ್ನಡಾನುವಾದ "

"ಆಧ್ಯಾತ್ಮಾಮೃತನಿಧಿ (ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣಗಳ ಸಹಿತ)" ದ್ವೈತಾದ್ವೈತ ಸಂವಾದ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥಗಳ ಪ್ರಕಟಣೆಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಬೇಕಾಗಿ ಸವಿನಯವಾಗಿ ಕೋರುತ್ತೇವೆ.

ನಮ್ಮ ಮಾನ್ಯ ಮಿತ್ರರಾದ ಬೆಂಗಳೂರು ಟೂರಿಸ್ಟ್ ಹೊಟೇಲಿನ ಮಾಲೀಕರಾದ ಶ್ರೀಮಾನ್ ಕೆ. ಗುರುರಾಜಾಚಾರ್ಯರವರು ಈ ಗ್ರಂಥ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೂ ಸಹ ದ್ರವ್ಯಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ ನಮ್ಮ ಕೃತಜ್ಞತಾಪೂರ್ವಕ ಅಭಿನಂದನೆಗಳು. ಇಂಥಾ ಅನೇಕ ಹರಿಗುರುಪ್ರೀತಿಕರಗಳಾದ ಶಾಶ್ವತ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಇವರು ನೆರವಾಗಿ ಪುಣ್ಯಕೀರ್ತಿ ಪಡೆಯಲೆಂದು ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನನ್ನು ಸಂಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತೇವೆ.

ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಅಂದವಾಗಿ ಸಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಿಸಿದ ಬೆಂಗಳೂರು ಯುಗಾಂತರ ಮುದ್ರಣಾಲಯದ ಮಾಲೀಕರಾದ ನಮ್ಮ ಮಿತ್ರವರ್ಯ ಶ್ರೀಮಾನ್ ಪಿ. ಯಸ್. ವೈದ್ಯನಾಥನ್, ಇವರಿಗೆ ನಮ್ಮ ಕೃತಜ್ಞತಾಪೂರ್ವಕ ಅಭಿನಂದನೆಗಳು.

ಪ್ರಕಾಶಕ:
ಸಿ. ಆರ್. ವೇಂಕಟೇಶವಿಠ್ಠಲಾಚಾರ್ಯ,
ಎಂ.ಎ., ಬಿಕಾಂ. ಸಿ.ಎ.

ವೇದವ್ಯಾಸರು, ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು—ಬದರಿಕಾಶ್ರಮ

आशंसनम्

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यैः प्रदर्शिते पथि प्रचलतां तदन्येषां च सहृदयानां विमर्शकानामतिरोहितोऽयं विषयः यत् भक्तिरेव मुक्तिप्राप्तये मुख्यतमं साधनमिति। भक्तिस्वरूपलक्षणादि विवेचनपराश्च प्रबन्धा अतिविरला ; विद्यमाना अपि विशृङ्खलाः स्वकपोलकल्पितानेकाभिप्राय-गर्भिता जिज्ञासूनां मनःकदर्थनाकारिण इत्यपि मन्यन्तेऽनेके विचक्षणाः। एवं सति श्रीमद्भिः मध्वशास्त्रसंपन्नैः प०. चीमनहल्ली रघुनाथाचार्यैः विरचितोऽयं 'सद्भक्तिदर्पणाख्यो' ग्रन्थः पूर्वसूचिता न्यूनतामपाकुर्वन् भक्तिमार्गतत्वजिज्ञासूनां महांतमुपकारमादधाति। श्रीमद्भागवत गीता तद्व्याख्यादि-गतानेकप्रमाणगणगुम्फितोऽयं ग्रन्थः पण्डितमण्डल्या सादरं परिग्रहयोग्यः प्रचारणीयश्चेति सुदृढमभिप्रैमि ॥

एतैरेव महनीयैर्विरचितः 'श्रीमन्मरुच्छास्त्रसारसंग्र-हाख्यः' ग्रन्थोऽपि मयाऽऽमूलचूडं परिशीलितः। सोऽपि जीवोत्तमस्य मुख्यप्राणदेवस्य माहात्म्यं श्रुतिस्मृतिपुराणादिभिः आचार्याणां सदुक्तिनिकरैश्च संसाधयति। अयमपि ग्रन्थः सुधीजनैरवश्यं संग्राह्यः प्रोत्साहनीयश्चेति मामकीनोऽभिप्रायः।

बेंगळूरु,
20-12-1964

इति विदुषां सविधे विज्ञापिता
(Sd) विद्वान् एस. वि. भीमभट्टः
तर्कशास्त्रप्राध्यापकः
श्री चामराजेंद्रसंस्कृतमहापाठशाला, बेंगळूरु.

॥ ॐ ॥ श्रीशंवन्दे ॥

Nayavedanta Vidwan,
Panditaratna Panditaraj,
M. R. GOPALACHARYA, M.A.

Vani Vihar Vidyalaya
Matunga, Bombay (19)
7—12—1964.

सकलेस्मिन् वसुधातले वैदिकाऽवैदिकसर्वमतेषु विचारपथं सुनिपुणं नीतेषु द्वैतमतमेव बाधाविधुरेण प्रत्यक्षेण प्रतिपक्षिधूलीप्रक्षेपक्षपणदीक्षेण स्वसमीहितसाधननिरतिशयक्षमेण प्रबलतमयुक्तिजालेन निरवकाशेन प्रमाणमूर्धन्येन सदागमराशिना च समर्थितं सर्वातिशयतया विजयतेतमामिति सर्वैरपि दुराग्रहाद्दूवितैः विद्वदग्रेसरैरभ्युपगन्तव्यमेव । अतएव, 'अंतेसिद्धः सिद्धान्तः' इति व्युत्पत्या द्वैतमतमेव सिद्धान्तपदवी सिंहासनसमारूढं राराज्यते महामण्डलेश्वर इव महीमण्डले ।

तदस्मिन् शुद्धांतःकरणसमधिगम्ये द्वैतसिद्धांते प्रतिपादितेषु नवरत्नायमानेषु नवतत्वेषु जीवब्रह्मभेदो वरीयान् विषयः । अयं भेदो सप्रपञ्चं सुनिपुणं सर्वज्ञाचार्यसमारंभया सत्यध्यानांतमुनिपरंपरया संसाधितो वरीवृत्यते ।

एतादृशात् द्वैतशास्त्रमहासागरात् कतिचन विषयान् समुद्धृत्य विशेषतः श्रीमद्वादिराजगुरुराजसूक्तीरवलंब्य, 'शास्त्ररत्नम्' इत्यादि नैकबिरुदभूषितैः श्रीमद्भिः पंडितमार्ताण्डैः श्रीमनःपल्ली (चीमनहल्ली) रघुनाथाचार्यमहाभागैः 'श्रीमरुच्छास्त्रार्थसारसंग्रहः' इति प्रबन्धः विरचितः । सोऽयं ग्रन्थः

वेदान्तव्युत्पित्सूनां बहूपयुक्तः विदुषोऽपि रञ्जयतीति संतुष्यामस्तमाम् ।

इदंशप्रबन्धनिर्मातॄन् पंडितमहोदयान् सानन्दं समभिनन्दाम इति शम् ।

(Sd) महाव्याघ्रो गोपालाचार्यः

चामराजपेटे, बॆंगळूरु
ता. 20—12—64

श्री. म. सं. शास्त्ररत्नं चीमनहळ्ळी रघुननाथाचार्यैः रचिता 'श्रीमन्मरुच्छास्त्रसारसंग्रहाख्या' कृतिः आमूलाग्रा सम्यगवलोकिता । तत्र किंचिदपि अपसिद्धान्तादिकं न विद्यते । परंतु सर्वमपि सच्छास्त्रानुगुणं वर्तते । इयं कृतिः पठितॄणां परमतखण्डनपूर्वक स्वमतस्थापनकर्तॄणां अत्यन्तोपकारिका श्रीहरिवाय्वनुग्रहप्रापिका च भवतीति दृढं वच्मि ॥

न्यायवेदान्तविद्वान्
(Sd) यलमेली डि. एस्. वासुदेवाचार्यः

अस्मिन् सद्भक्तिदर्पणग्रन्थे प्रमाणतयोदाहृत श्रुति, स्मृति, पुराणेतिहास, संहिताद्याधार ग्रंथनामानि

ग्रन्थनामानि	पुटसंख्या
अनुव्याख्यानम्	11 (३अ. ३पा.) 15 (३अ४. पा) 16 25 (३अ. ४पा.)
न्यायसुधा	1—24, 48
भगवद्गीता	6, 7, 23, 61, 66, 67
गीताभाष्य	5—7 (तृतीया ३ अ) 8 (६ अ)
गीता तात्पर्य	3, 4—5 (टीका) 9, 10, (११ अ) 15, 16
कर्मनिर्णय	6
ऋग्भाष्य	8
ब्रह्मसूत्राणि	11, 27, 54
ब्रह्मसूत्रभाष्ये	1, 11, 26 (३अ ३पा)
तत्वप्रकाशिका	28, 36
तन्त्रप्रकाशिका	28
न्यायविवरणम्	28
न्यायदीपिका	5, 48, 49
अणुभाष्ये	12
तात्पर्य चन्द्रिका	1
तन्त्रसारं	13, 14
द्वादशस्तोत्रम्	1

उपसंहारः समर्पणञ्च.

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गत रामकृष्णवेदव्यासात्मक
श्रीलक्ष्मीहयग्रीवाभिन्नबदरीनारायणाय नमः ॥

॥ क्षिप्रप्रसादाय नमः ॥

सद्भक्तिदर्पणम्

श्रीशं सद्गुणनिर्दोषं हयास्यं बोधमोददम् ।
नम्यं सद्दानवैराग्यभक्तिगम्यं नमाम्यहम् ॥१॥

श्रीमदानंदतीर्थार्यान् सज्ज्ञानानंदबोधदान् ।
श्रीजयार्यगुरून्नत्वा कुर्वे (र्मः) सद्भक्तिदर्पणम् ॥२॥

अत्राद्यपद्ये हयास्यं नमामीत्यन्वयः । अस्मदुपास्यमूर्तेः श्रीहयवदनस्य नमनानर्हत्वे नमनमयुक्तमित्यतः नम्यमित्युक्तम् । तादृशनम्यात्वोपयुक्तेष्टत्वविशिष्टत्वद्योतनाय श्रीशमिति ॥ यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् । ममयोनिरप्स्वांतः समुद्रे इत्यंभ्रणीसूक्ते ब्रह्माद्यभीष्टपददातृत्वेन ब्रह्माद्युत्तमत्वेन च श्रुतिप्रमापितायाः श्रीदेव्याः पत्याविष्टत्वविशिष्टत्वयोः सिद्धत्वात् । तादृश श्रीशत्वसंभावकं सद्गुणनिर्दोषमिति । सद्गुणश्चासौ निर्दोषश्चेति विग्रहः । तेन लक्षणद्वयमपि श्रीहयवदनस्य नम्यत्वापेयिकस्वरूपनिर्धारणार्थत्वेनाभिमतम् । सद्गुणत्वादेव निर्दोषत्वं श्रीशो

ज्ञातव्यं भवति। 'प्रच्युतोऽशेषदोषैः सदापूर्तितः' इत्याचार्योक्तेः। अत एव 'नित्याशगणितगुणमणिक्यविशदप्रभाजालोल्लासोपहतसकलावद्यतमसे' इति सुधोक्तरीत्या अमितगुणत्वप्रयोजकनिर्दोषत्वस्य प्रयोज्यप्राधान्येन। 'अस्पृष्टदोषगंधाय कल्याणगुणसिंधवे' इति चंद्रिकायां प्रथमसुक्तिः। यो गुणी स दोषीति नियमात् कथं तयोः प्रयोज्यप्रयोजकभाव इति चेत् उच्यते। मितगुणत्वे दोषित्वशंकां लोके। अमितगुणत्वान्नदोषिता परमात्मनीति। यथा बहुप्रकाशवति प्रभाकरे नांधकारस्यावकाशस्तथेति॥ सद्गुणमित्यत्र सद्भाववाचिना सच्छब्देनामितत्वं सांतत्वं सातिशयादिराहित्यरूप शुद्धत्वं च गुणानां विविक्षितम्। तेन प्राकृतगुणानां व्यावृत्तिः। श्रीशमित्यनेन सकलवाङ्मनोदेवतात्वेन श्रीदेव्या अपि नमनं 'शं रूपे च रता वायौ श्रीरित्येव सरस्वती। सैव च द्रौपदीनामे'ति तात्पर्यनिर्णयोक्तरीत्या श्रीभारतीपतिवन्दनमपि अत्राभिप्रेतम्॥

विदितसंक्षेपानां प्रपञ्चजिज्ञासुत्वेन संक्षेपतः सकलशास्त्रार्थसूचनार्थमप्येतानि विशेषणान्युपात्तानि॥ अत्र 'सद्गुण'मित्यमितगुणत्वोक्त्या तत्प्रमापक स्वर, वर्ण, पद, वाक्य महावाक्यात्मकाशेषशब्दानां भगवति समन्वयसमर्थनपरा (सूत्रभाष्योक्तदिशा)द्याध्यायार्थसंग्रहो भवति। 'निर्दोष'मिति द्वितीयाध्यायार्थोक्तिः। 'सद्ज्ञानवैराग्यभक्तिगम्यं' 'बोधमोदद'मित्यनेन क्रमेण तृतीय चतुर्थाध्यायोक्तिः। सद्ज्ञानेत्यत्र 'सच्छब्द उत्तमंब्रया'दित्युक्त्या

सर्वोत्तमवि(षयक)ज्ञानविद्भिः सद्भिः सद्ज्ञानवैराग्यपूर्वकभक्तियोगेन गम्यमित्यर्थः ॥

सारासारविवेकाभावे वैराग्याभावः तदाभावे भक्तिः सुदृढा न भवति । अतिपरिपक्वभक्तेरेव मुख्यतो भगवत्प्रसादद्वारा मोक्षहेतुत्वेनात्र भक्तिपदेन विवक्षितत्वात् ॥ 'भक्त्यर्थं भगवन्महिमोक्ति' रित्युक्तरीत्या भगवन्महिमाज्ञानस्य भगवति स्नेहानुबन्धरूप भक्तिव्यञ्जकत्वात् । ज्ञानपदस्य पूर्वप्रयोगः । ननु तर्हि ।

माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः ।
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तयामुक्तिर्नचान्यथा ॥

इति तात्पर्यनिर्णयोक्तरीत्या परमेश्वरे भक्तिर्नाम 'निरवधिकानंतानवद्यकल्याणगुणत्वज्ञानपूर्वक स्वात्मात्मीय समस्तवस्तुभ्योऽनेकगुणाधिकांतराय सहस्रेणाप्यप्रतिबद्धो निरंतरप्रेमप्रवाहः' इति सुधोक्तरीत्या च परमभक्तिशरीरप्रविष्टत्वाद्ज्ञानवैराग्ययोः पृथगुपादाने गौरवमिति चेत् । सत्यम् । तथापि एकैकस्य ज्ञानस्य वैराग्यस्य स्वघटितस्नेहात्मक परमभक्तिलक्षणविशिष्टपदार्थांतरंगसाधनत्वेन क्षीरदध्नोरिव (विरोधात्) पृथगुपादानं ॥ पक्व, परिपक्वातिपरिपक्व, भक्तिभेदेन भक्तित्रैविध्यं श्रुतिप्रमापितम् ॥ श्रुतिस्तु गीतात्पर्योदाहृताऽस्ति ।

'भक्त्या प्रसन्नः परमो दद्याद्ज्ञानमनाकुलम् ।
भक्तिं च भूयसीं तस्यां प्रसन्नो दर्शनं व्रजेत् ।
ततोऽपि भूयसीं भक्तिं दद्यात्तस्यां विमोचयेत् ।

मुक्तोऽपि तद्वशो नित्यं भूयो भक्तिसमन्वितः ।
साध्यानंदस्वरूपैव भक्तिर्नैवात्र साधनम् ।
ब्रह्म रुद्र रमादिभ्योप्युत्तमत्वं स्वतन्त्रताम् ।
सर्वस्य तदधीनत्वं सर्वसद्गुणपूर्णताम् ।
निर्दोषत्वं च विज्ञाय विष्णोस्तत्राखिलाधिकः ।
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तः सर्वोपायोत्तमोत्तमः ।
तेनैव मोक्षो नान्येन दृष्ट्यादिस्तस्यसाधनम् ॥

इति भक्तेरेव सर्वसाधनोत्तमत्वमित्यत्रापि इयमेव श्रुतिः प्रमाणभूता ॥ ज्ञानं विना भक्तेरभावात् कथं भक्त्याज्ञानमित्यतः 'अनाकुलमिति'। प्रागल्पतया आकुलस्य सतोऽनाकुलत्वं भक्त्या-भवतीतिभावः । मोक्षसाधनत्वाद्भक्तेस्तदनंतरमभाव शङ्कां वारयति 'मुक्तोऽपी'ति ।

भूयसी भक्तिः भूयोभक्तिः । मुक्तौ भेदाभावात्साम्याद्वा न भक्तिर्युक्तेत्यत उक्तम् । 'तद्वश' इति । मुक्तौभक्तिसद्भावे सुखादि-फलमपि स्यादन्यथा तदनुपपत्तेः । फलांगीकारेच वृध्यादिप्राप्तिरि-त्यत आह । 'साध्येति'। न मुक्तभक्तेः फलसद्भावः तत्साधन-त्वाभावात् । नैतावतानुपपत्तिः । यः पूर्वतनभक्त्या साध्य आनंदः तत्स्वरूपत्वेन भक्तेः फलत्वात् । फलस्य च तदानुभवादितिभावः । कीदृशी सा विष्णुभक्तिरित्यत आह । ब्रह्मेति । कथं भक्तेरेवज्ञानादि साधनत्वमुच्यते । श्रवणादेस्तत्साधनत्वश्रवणादित्यत आह 'सर्वेति' । तदेव विवृणोति । 'तेनैवेति'। मोक्षो मोक्षादिः । अतिपरिपक्व-

भक्तियोग एव मोक्षसाधनम् । न भगवद्दृष्टिः । सा तु तत्साधनत्वान्मोक्षसाधनत्वेनोच्यते । परिपक्वभक्तियोग एव दृष्टिसाधनम् । न तु ध्यानम् । तत्तु तत्साधनमिति दृष्टिसाधनतयोच्यते । पक्व भक्तियोग एव ज्ञानसाधनम् । न तु श्रवणादि । तत्तु तत्साधनतया ज्ञानसाधनत्वेनोच्यत इति भावः । इति न्यायदीपिका ।

ननु मोक्षं प्रति भक्तेरेव प्राधान्येन साधनत्वाभ्युपगमे गीतायां साक्षादिंद्रावतारमुत्तमाधिकारिणमात्मनः प्रियतममर्जुनं क्षत्रियाणां विशेषतांपि परमधर्मं नारायणद्विट्तदनुबंधिनिग्रहं बन्धुस्नेहादधर्मत्वेनाशंक्य ततो निवृत्तप्रायं स्व विहितवृत्या भक्त्याभगवदाराधनमेव परमो धर्मस्तद्विरुद्धस्सर्वोप्यधर्मः सर्वस्य भगवदधीनत्वादिति तात्पर्येण भगवता नारायणेन बोधितायामपि भगवत्युपसर्जनत्वेन युद्धादि स्वविहितकर्मानुष्टानस्यैव पापनिवृत्तिद्वारा श्रेयः साधनत्वोक्तिर्विरुध्यते इति चेन्न । तत्तात्पर्यतट्टीकादितो तत्समाधानस्य सुगमत्वेन विरोधासम्भवात् ॥ तथाहि— साधारणभगवद्भक्तिज्ञानवैराग्यपूर्वकं सत्कर्मकर्तव्यम् । तथा—**भक्तिमान् परमे बिष्णौ यस्त्वध्ययनवान्नरः**' इत्युक्त्या हरिभक्तिपूर्वकाध्ययनमपि ज्ञानसाधनम् । साधारणभक्त्या साधारणेन बैराग्येन च सत्कर्माध्ययनश्रवणादिभिः पक्वभक्तियोगः तेन तत्वज्ञानम् । तेन च ध्यानम् । ध्यानेन परिपक्वभक्तियोगो जायते । तेन चापरोक्षज्ञानम् । अपरोक्षज्ञानेन भक्तावतिपरिपक्वता जायते । तेनातिपरिपक्वभक्तियोगेन मुमुक्षुसंबंधि चरमसाधनेनैव भगवदत्यर्थप्रसादः । '**तेनैव मोक्षोनान्ये-**

ने 'त्युदाहृतमूलटीकादितः सिध्यति । यदृच्छयाभिव्यंग्य साधारण-भगवद्भक्तिवैराग्यहेतुक निवृत्तकर्माध्ययन श्रवणाद्यभिव्यंग्य पक्वभक्ति-योगजन्य तत्वनिर्णयात्मक ज्ञानलब्ध ध्यानजनित परिपक्वभक्तियोगजन्य भगवद्दृष्टिसामग्रीलब्धातिपरिपक्वतालक्षणातिशायि तावद्भक्तेरेव प्रसाद-द्वारा मोक्षंप्रति प्रधानसाधनत्वाभिधायक वचनजातानुसारेणैवान्यान्य-न्यामिश्रवाक्यानि सर्वाणि साधनपराणि समंजसं करणीयानि भवंति। तथाचानया प्रणाड्या भगवद्भक्तित्वजात्यवच्छिन्नस्य मोक्षं प्रतिसाधन-साधनत्वेन साधनसामग्री साध्यत्वेनापि अत्यावश्यकत्वात् । 'भक्ति-र्मोक्षाय केवले 'त्याद्युक्तिः संजाघटीते । मूलटीकोदहृतप्रमाणन्यु-क्तर्थे प्रमापकाण्यत्रोदाह्रियन्ते । उक्तंचाचार्यवर्येण कर्मनिर्णयमूले 'भगवद्भक्तिज्ञानवैराग्यपूर्वकं च कर्मकर्तव्यम् ।

इष्टापूर्तं मन्यमानावरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयंते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्टे सुकृते तेऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ।

नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितम्
नशोभते ज्ञानमलं निरंजनम् ।
कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे-
नचार्पितं कर्म यदन्यकारणम् ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥

त्रैविद्यामां सोमपाः पूतपापाः
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ॥

ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-
मश्नंति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥
मयि सर्वाणि कर्माणि सन्यस्याध्यात्मचेतसा
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः
श्रद्धावंतोऽनसूयंतो मुच्यंते ते पिकर्मभिः ॥

येत्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम्
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥

तपस्विनो दानपरा यशस्विनो-
मनस्विनो मन्त्रविदः सुमंगलाः ।
क्षेमं न विन्दन्ति विना यदर्पणम्-
तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥

'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इत्यादि। अनेन निष्कामनया भगवदर्पणबुद्ध्या भगवत्कर्तृत्व कारयितृत्वाद्यनुसन्धानपूर्वकं क्रियमाणसत्कर्मजातस्य ज्ञानजन्य भक्तिद्वारैव मोक्षसाधनत्वं न तु साक्षादिति स्पष्टम्। तथा गीताभाष्य तृतीयाध्यायेऽपि।

अकामकर्मणामन्तःकरण शुद्धिद्वारा ज्ञानान्मोक्षो भवति।

तथोक्तम्—

कर्मभिः शुद्धसत्वस्य वैराग्यं जायते हृदि ।

इति भागवते ।

विरक्तानामेव ज्ञानमित्युक्तम् ।

' न तस्य तत्वग्रहणाय साक्षा-
द्वरीयसी रपिवाचः समासन् ।
स्वप्ने निरुक्त्यागृहमेधिसौख्यम्
न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात् ' ॥ इति ।

ननु ऋग्भाष्याद्याध्याये—

स्वाध्यायस्तत्वविज्ञानं विष्णुभक्तिर्विरागता ।
निषिद्धकर्मसंत्यागो विहितस्यसदाक्रिया ॥
सदा विष्णुस्मृतिश्चैव केवलं मोक्षसाधनम् ।
एतैर्विना न मोक्षःस्यात् भवेदेतैरपि ध्रुवम् ॥

इति स्वाध्यायादीनां मोक्षं प्रति समसाधनत्व प्रतिपादनेन कथं भक्तेरेवाधिकसाधनत्वमितिचेन्न । तेषां संकलय्य साधनत्व प्रतिपादन एव तत्तात्पर्यात् । उक्तं च गीताभाष्यषष्ठांतिमभागे साधनत्वतार-तम्यम् ।

कृच्छ्रादेरपि यज्ञादेर्ध्यानयोगो विष्यते ।
तत्रापि शेष श्री ब्रह्म शिवादि ध्यानतो हरेः
ध्यानं कोटिगुणं प्रोक्तमधिकं वा मुमुक्षुणां ।

इति गारुडे ॥

अज्ञात्वाध्यायिनोध्यानाद्ज्ञानमेव विशिष्यते ।
ज्ञात्वा ध्यानं ज्ञानमात्रात् ध्यानादपि तु दर्शनम् ।
दर्शनाच्चैव भक्तिश्च न किंचित्साधनाधिकम् ।

इति नारदीये इति ॥

ज्ञानभक्तिवैराग्यविषयक प्रश्नास्तत्समाधानंचात्र, श्रीमध्वसिद्धांतानुगुण्येन ज्ञानभक्तिपदार्थानां लक्षणमनुष्टेयतां तत् प्रदर्शिक व्याख्यानं च शास्त्रप्रक्रियामनतिक्रम्य लेखयित्वा तद्व्याख्यानोक्त ज्ञानादि तत्तलक्षणघटक विशेषणपदानां सार्थिक्यंचात्र प्रदर्शयामः । 'किमेतानित्रीणि ज्ञानभक्तिवैराग्यानि मोक्षं प्रति समानसाधनानि उत अन्यतरस्य श्रेष्ठत्वमस्ति ? अस्तिचेत्तत्कारणं किं ? एतत्त्रयेषु मध्ये यस्यवा कस्य वा एकस्य साधनस्य सद्भावमात्रेणान्ययोर्द्वयोरभावेपि मोक्षः सिध्यति वा ? तौ काविति । तत्र किं किं कारणम् ? शास्त्रसम्मतिश्चका ? इति । एतत्त्रयविषयकत्वेन स्थित भागवतादि ग्रन्थभागोऽपि दर्शनीयः' इति । अत्र समाधानम् ।

ज्ञान बोधन इति धातुनिष्पन्न ज्ञानपदेन भगवत्परोक्षापरोक्षज्ञानेच मोक्षसाधनत्वेन विवक्षिते । तथा

'सर्वत्र विष्णोरुत्कर्षज्ञानं ज्ञानमितीर्यते ।
तद्विशेष परिज्ञानं विज्ञानमिति गीयते' ।

इति गीतातात्पर्योदाहृत प्रमाणम्

विष्णोराधिक्यसंवित्तिः सर्वस्मादज्ञानमुच्यते ।
एवं विविच्य तद्ज्ञानं विज्ञानमिति कीर्तितम् ॥

2

एतच्च तारतम्येन वर्तते केशवादिषु ।
मुख्यविज्ञान्यतो यिष्णुः किंचिद्विज्ञानिनोपरे ॥

इति च तत्रैवोक्तेश्च ।

तथा—

आदरो भजनं भक्तिर्बहुमानं च सेवनम् ।
पर्यायवाचकाः सर्वे स्मृतिस्तज्जन्म कर्म च ॥

इति शब्दनिर्णये ।

इत्येकादशतात्पर्योक्तरीत्या भक्तिपदेन भजसेवायमिति धनुनिष्पन्नेन भगवन्माहात्म्यज्ञानोद्बुद्ध साधरण पक्व परिपक्व अतिपरिपक्वभूत ज्ञानस्नेहात्मकत्वेन विशिष्टपदार्थभूत भक्तिचतुष्टयमपि विविक्षितम् । विगतरागवतोभावः वैराग्यमनासक्तिः। भगवदन्यत्रासारानित्यत्वज्ञानपूर्वकानादररूपं वैराग्यं भक्तौ दार्ढ्यलक्षणगुणार्पकत्वेन विविक्षितम् । दार्ढ्यं स्थैर्यमचञ्चलता । एतत्त्रयमपि मुक्तियोग्यजीवस्वरूशात्मकत्वेन स्वरूपानन्दाविर्भावात्मकमुक्तिसाधनतया पूर्वं साधनरूपेण मुक्त्यनन्तरं साध्यरूपेण च नित्यतया विविक्षितम् । भक्त्यंशकत्वेन ज्ञानं परमसाधन साधनत्वेन विविक्षितम् । तथा वैराग्यमप्युपसाधकत्वेनावश्यकम् । न हि साधनाभावे साध्यनिष्पत्तिः ।

ननु स्वसाध्यं निष्पाद्य साधनं नश्यतीति परमसाध्यमोक्षं प्रत्यनावश्यकम् । तद्धेतोरेव तद्धेतुत्वं मध्ये किं तेनेति न्यायादिति (मैवं)वाच्यम् । तेषां जीवस्वरूपानतिरेकेण नित्यसाधनत्वाभिधानात् । एतानि त्रीणि ज्ञानभक्तिवैराग्यानि न समसाधनानि । यतः तत्र

भक्तेरेव श्रेष्ठसाधनत्वम् । उक्तश्चानुव्याख्यान तृतीयाध्याय तृतीयपादांत्यभागे

ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वानुबन्धः ॐ ॥
साधनेभ्योऽधिकाभक्तिर्नैवान्यत्तादृशं क्वचित् ।
भक्तिश्चैव हरावेव मुख्यान्यत्र यथा क्रमम् ॥
स्वाधिकत्वेन सर्वत्र स्वोत्तमेषु क्रमेण च ।
अनुवर्तते च सा भक्तिर्मुक्तावानन्दरूपिणी ॥
तत्पूर्वकोपासनैव कर्तव्या मुक्तये गुणैः ॥ इति ।

नन्वत्रापि भक्तेरुपासनांगत्वमुच्यते ।

'वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यं तेनोपासा विधीयते' इति च ।
अनेन उपासनाया भक्तिसाध्यत्वेन भक्तिरूप साधनापेक्षया प्राधान्यात् । भक्तेरेव साधनवर्गे कथं श्रैष्ट्यमिति । मैवम्—

अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुः ज्ञानिनां मोक्षदश्च सः ।
आनंददश्च मुक्तानां स एवैको जनार्दनः ॥

इत्युक्तरीत्या विष्णोरेव साधन साधनत्वेन भक्त्यादि सामग्रीसाध्य-त्वेनापि अतिपक्वतापन्नभक्तेरेव प्राधान्योक्तेरविरोधात् ॥ केषांचिदधि-कारिणां प्रसन्नात्मैव फलरूपः अन्येषां साधनरूपोपि । तदुक्तम्

नारायणस्तु मोक्षार्थो मोक्षो नान्यार्थमिष्यते ।
एकंतानां नकस्यचित् ।
अर्थे नारायणो देवः सर्वमन्यत्तदर्थकम् ॥ इति ।

उक्तं च सुधायां । द्विविधं साधनं सिद्धमसिद्धं च । तत्रासिद्ध-मुत्पाद्यं फलकामेन । यथा यागादि । सिद्धंतु सव्यापारीकरणीयं, यथाकुठरादि । सिद्धं तु साधनं भगवानेव । व्यापारश्च प्रसन्नतैवेति । तर्हि प्रसन्नात्मन एव—

वंधको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः ।

इत्युक्तरीत्या मोक्षं प्रति स्वतन्त्रसाधनत्वेन अस्वतन्त्रभक्तेरेव प्राधान्येन साधनत्वोक्तिर्विरुध्यत इति चेत् । उच्यते ॥

अधिकारिसंबंधिसाधनजातेषु परमभक्तेरेव प्रधान्येन—

" नान्यः पंथा अयनाय विद्यते " । " तमेवं विद्वान-मृत इह भवति " । " तमेवं विदित्वा अतिमृत्युमेति " । " नान्यः पंथा विद्यते अयनाय । "

" मिथ्याज्ञानेन च तमो ज्ञानेनैव परं पदम् ॥ "

इत्युक्तज्ञानवदुक्तावधारणसंभवान्न विरोधः इति " मुमुक्षुसंबंधि-साधनावधारणायेति " सुधावाक्यं च स्मर्तव्यमत्रेति ।

ननु तर्हि पिण्याकयाचनार्थं गतस्य खारीतैलदानप्रसंगवदधि-कापातेन तद्ज्ञानप्राधान्यावधारणोक्तिविरुद्धत्वेन भक्तिप्राधान्योक्ति-रनुपपन्नेति । मैवम् । अत्र भक्तेर्ज्ञानघटितमुर्तित्वेन 'ज्ञानेनैव मोक्षो' " भक्तिर्मोक्षाय केवले " त्यनयोरविरोध इति ज्ञातव्यमिति वरद-राजीय तात्पर्यनिर्णयाद्याध्याय व्याख्यान सद्भावात् । उक्तं चैकादश-स्कन्धतत्पर्ये विंशोध्याये ॥

" भक्त्यंशकं यतो ज्ञानं ज्ञानस्नेहात्मिका हि सा "
इति। भक्तेरपि परमस्नेह संयुक्तयथार्थज्ञानरूपत्वं तंत्रसारे प्रतिपादितम् ॥

'परमस्नेहसंयुक्तयथार्थज्ञानतो भवेत्।
सा भक्तिरिति विज्ञेया साधनं भोगमोक्षयोः'। इति।

अत्रपूर्वग्रंथे " दर्शनं चिरयानया। " " अथवा सततं शास्त्रविमर्शेन भविष्यति। परमस्नेहसंयुक्तयथार्थज्ञानतो भवेत् "। इति स्नेहयुक्तमाहात्म्यज्ञानरूपायाः भक्तेर्दृष्टिसाधनत्वेन भोगमोक्षंसाधनत्वेन च मुख्यत्वमवगम्यते। भक्तेर्मुख्यत्वमेव व्यतिरेकेणान्वयेन निवृणोति।

मुख्यमेषैव नान्यत्स्यात्सर्वं व्यर्थं तया विना।
सैकाभीष्टफलदा मोक्षो दर्शनयुक्तया।

तथा भक्त्या विना भक्त्यभाव इति यावत्। सर्वं कर्मादिकं व्यर्थं निष्फलं भवेदिति शेषः। सा भक्तिरेकाप्यभीष्ट फलदा स्यात्। तदुक्तं बृहद्भाष्ये।

ध्यानं च गुरुशुश्रूषा नित्यनैमित्तिकाः क्रियाः।
तीर्थदानतपाद्याश्च स्वाध्यायो हरिकीर्तनम्।
द्वादश्यादि व्रतंचैव तुलस्यादेरथार्चनम्।
सर्वं भक्त्यर्थमुद्दिष्टं निष्फलं तत्तयाविना।
विष्णुभक्तियुतो मुक्तिं याति नान्यः कथंचन। इति।

भक्तेर्मुक्तिसाधनत्वं यदुदितं तत्केवलाया: किमित्यतो नेति भावेनोक्तं 'मोक्षोदर्शनयुक्तयेति' अपरोक्षज्ञानयुक्तभक्त्या मोक्षो भवेदित्यन्वयः। भक्तियुक्तदर्शनस्यैव मोक्षसाधनत्वं न केवलस्येत्यभिप्रायेण तंत्रसारवचनम्।

दर्शनं च तया हीनं व्यर्थमन्यत्किमुच्यते।
योग्यं तु दर्शनं नैव तयाहीनं भविष्यति।

तया भक्त्याहीनं दर्शनं च अपरोक्षज्ञानमपि द्वेषिणामवतारापरोक्षदर्शनमिव व्यर्थम्। अन्यत्कर्मादिकं किमुच्यते? व्यर्थमिति किं वक्तव्यमित्यर्थः।

ननु भक्त्यभावे अपरोक्षज्ञानमेव नोत्पद्यते। तत्कथमुच्यते 'दर्शनं च तयाहीनमित्यत आह। योग्यमिति। तया भक्त्या हीनं चेत् तस्य योग्य यावद्भक्त्यभावेति यावत्। योग्यं तु दर्शनं योग्यापरोक्षं नैव भविष्यतीत्यर्थः। तथा च सामान्यदर्शनं स्वयोग्य यावद्भक्त्यभावेपि संभवतीति भावः। यद्वा अवतारदर्शनमिव योग्यदर्शनमपि भक्त्या विना भवति किं? नेत्याह। योग्यंत्विति। अत्रापि भक्तेरेवापरोक्षसाधनत्वेन भोगमोक्षसाधनत्वेन च मुख्यत्वोक्त्या मुक्तिं प्रति प्रधानसाधनत्वमवगम्यते।

ननु अपरोक्षज्ञानभक्त्योः साम्यमेव कुतोन स्यात्।

सैकाभीष्टफलदा मोक्षो दर्शनयुक्तया।
अपरोक्षदृशेरेव यस्मान्मोक्षो न चान्यथा।

इति तंत्रसारोक्तिः।

अपरोक्षं दृशां विष्णोरमृतत्वं न चान्यथा ।
अपरोक्षदृशेरन्यान्मोक्षं नैवोपगच्छति ।
मोक्षो नानपरोक्षिणः ' इति छांदोग्य भाष्योक्तेश्च '
मोक्षश्च नियतस्तेषां स्वयोग्यहरिदर्शने ।
तदा मुक्तिस्तु देवानां यदा प्रत्यक्षगो हरिः । इति

भारततात्पर्यनिर्णयोक्तेरपीति चेत् । अत्रोच्यते । पूर्वमुदाहृत-गीतातात्पर्यश्रुत्यनुराधेनापरोक्षज्ञानस्य परमभक्तिसाधनत्वेन न साम्यमिति ।

भक्त्या प्रसन्नः परमो दद्याद्ज्ञानमनाकुलम् ।
भक्तिं च भूयसीं ताभ्यां प्रसन्नो दर्शनं व्रजेत् ॥

ततोऽपि भूयसीं भक्तिं दद्यात्ताभ्यां विमोचयेत् ।
मुक्तोपि तद्वशो नित्यं भूयो भक्तिसमन्वितः ॥

साध्यानंदस्वरूपैव भक्तिर्नैवात्र साधनम् ।
ब्रह्मरुद्ररमादिभ्योप्युत्तमत्वं स्वतंत्रताम् ॥

सर्वस्य तदधीनत्वं सर्वसद्गुणपूर्णताम् ।
निर्दोषत्वं च विज्ञाय विष्णोस्तत्राखिलाधिकः ॥
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तः सर्वोपायोत्तमोत्तमः ।
तेनैव मोक्षो नान्येन दृष्ट्यादिस्तस्य साधनम् ॥

—इति श्रुतेः ।

उक्तं चानुव्याख्याने तृतीयाध्याय चतुर्थपादे ।

भक्त्या ज्ञानं ततो भक्तिस्ततो दृष्टिस्ततश्च सा ।
ततो मुक्तिस्ततो भक्तिः सैवस्यात्सुखरूपिणी ॥
भक्त्या प्रसन्नो भगवान् दद्याद्ज्ञानमनाकुलम् ।
तयैव दर्शनं यातः प्रदद्यान्मुक्तिमेतया ॥
नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवं विधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ।
भक्त्यात्वनन्यया शक्य अहमेवं विधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥
इत्यादि वाक्यतश्चैव सोऽयमुक्तार्थ ईयते ।

इति उक्तत्वाच्च ।

नापि भक्त्यपरोक्षज्ञानयोस्साम्यम् ।

अपरोक्षदृशेर्हेतुर्मोक्षहेतुश्च सा पुनः ।

इति निर्णयवचनेनाप्यवगम्यते । यस्माद्भक्तेरेवाधिक्यम् ।
उक्तं च बृहदारण्यकभाष्ये—

सर्वस्मादुत्तम इति सम्यक्स्नेहयुता मतिः ।
सुस्थिरा भक्तिरुद्दिष्टा तयामोक्षो नचान्यतः ॥
तया मोक्षो भवत्येव साचेत्पूर्णा स्वयोग्यतः ।
अपरोक्षदृशाप्युक्ता सा पूर्णेत्यभिधीयते ॥

इत्यनेनापरोक्षज्ञानस्य भक्तिशेषत्वं भक्तेः प्राधान्यं च ।

अपरोक्षदृशेरेव यस्मान्मोक्षो नचान्यथा ।

इत्यादि वचनानां मोक्षं प्रत्यपरोक्षस्यात्यवश्यकत्वप्रतिपादन एव तात्पर्यात् । तथा पूर्णमुक्त्यभाव तात्पर्यकत्वाच्च । अपरोक्षदृशेश्च वैराग्यहेतुकत्वं तु—

विरुद्धरागिणां नैव ह्यपरोक्षदृशिर्भवेत् ।
यावद्रागविनाशः स्याद्विरक्तो भक्तिसंयुतः ॥
सर्वदैवाप्रमत्तःश्च पश्येदेव हरिं परं ।

इति छांदोग्य द्वितीयाध्याय भाष्योक्तरीत्यावगंतव्यम् । अनेन वैराग्यमप्यपरोक्षसाधनत्वेनावश्यकं मोक्षार्थीनामित्युक्तं भवति ॥

ज्ञानभक्तिवैराग्येषु त्रिषु मध्ये द्वयोरभावेपि एकेनैव मोक्षः सिध्यति वा । अथवा चैकस्याभावेपि द्वाभ्यामेव निर्वाहो भवतीति प्रश्नस्य त्रीण्यपि तान्यवश्यकानीत्युत्तरं । तथा मोक्षसाधनत्वेन संप्रतिपन्नानि भक्तिज्ञानादीनि स्वसाध्यं निष्पाद्य निवर्तत इत्यपि न वक्तुं शक्यानि । तेषामधिकारिस्वरूपत्वेन अनादिनित्यतया प्रमितत्वात् । तत्रैवोबोदाहृतानि पैंग्यश्रुतिरूपप्रमाणानि बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्योक्तानि । अत्रोच्यन्ते ॥

योपि वेद समत्वेन सर्वान्नीचोच्चतः स्थितान् ।
सोपि याति तमोघोरं यश्च साम्यमुदीरयेत् ॥
मानुषोत्तममारभ्य ब्रह्मांतानां प्रयत्नतः ।
विष्णोर्भक्तिर्ज्ञानपूर्वा भवेन्मुक्तिः प्रसादतः ॥
भक्तिज्ञानादयः सर्वे सर्वेषामप्यनादयः ।
अनादि कालादारभ्य वृद्धानामुत्तरोत्तरम् ॥

तत्तद्योग्यतया पूर्तौ विष्णोर्दृष्टिःप्रजायते ।
यथोदं च न कुम्भादेः सरित्सागरयोरपि ॥

अल्पेन महतावापि पूर्तिर्योग्यतया भवेत् ।
एवं नरादि ब्रह्मांतजीवानां साधनैरपि ॥

अनादिसिद्धैर्भक्त्याद्यैः पूर्तिर्योग्यतया भवेत् ।
अल्पैः पूर्तिस्तथाल्पानां महद्भिर्महतामपि ॥

भक्त्याद्यैर्जायते तेषां साधनैर्नान्यथा क्वचित् ।
श्रवणं मननं चैव ज्ञानं भक्तिस्तथादृशिः ॥

ज्ञानंचोक्तविशेषाणां सर्वेषां साधनं भवेत् ।
(तारतम्योपेतानां ब्रह्मादीनां तारतम्यज्ञानं चेत्यस्यार्थः)

त्यक्त्वैतानि न कस्यापि भवेन्मोक्षः कदाचन ।
सर्वोत्तमतया ज्ञानपूर्वकःस्नेह एव तु ॥

भक्तिर्विष्णौ समुद्दिष्टा तदन्येषां च योग्यतः ।
विष्णुभक्तिर्देवभक्तिर्गुरौ भक्तिस्तथैव च ॥

तत्तच्छ्रैष्ठ्यानुसारेण मुक्तौ नियतसाधनम् ।
भक्तिपूर्तौ भवेन्मुक्तिस्तदभावे च नो भवेत् ॥

भक्तिर्ज्ञानं तथा ध्यानं मुक्तानामपि सर्वशः ।
नियमे न नहीयन्ते मुक्तानां ते स्वरूपकाः ॥

साधनानि तु सर्वाणि भक्तिज्ञानप्रवृद्धये ।
नैवान्यसाधनं भक्तिः फलरूपा हि सा यतः ॥ इति

तथा—

द्वेषोज्झिता च या भक्तिः सा मोक्षं नियमाद्व्रजेत् ।

इति च ।

द्वेषाश्च तत्रैवोक्ताः ।—

स्वात्मोत्तमेषु विद्वेषात्तमो नियमतो व्रजेत् ।
गुणानामल्पतो ज्ञानं तत् स्त्रीरागस्तथैव च ॥
तत्प्रतीपे च या बुद्धिस्त्रिविधो द्वेष उच्यते । इति ।
द्वेषोज्झिता च या भक्तिः सा मोक्षं नियमाद्व्रजेत् ।

इत्युत्तर ग्रन्थः ॥

ननु ग्रन्थोपक्रमे श्रीमदानन्दतीर्थार्यानिति स्वाभीष्ट याव-द्गुरुवन्दनपूर्वक ग्रन्थारंभ प्रतिज्ञाय । 'कुर्वे सद्भक्तिदर्पण 'मित्यस्य 'सद्भक्तिदर्पणे 'त्याख्याकृतास्ति । तत्र का नाम सद्भक्तिरित्युक्ते द्वेषोज्झिताभक्तिरेवेत्युत्तरं । उक्तं च भारततात्पर्यनिर्णये प्रथमा-ध्यये भगवता श्रीमदाचार्यवर्येण ।

जीवाभेदो निर्गुणत्वमपूर्णगुणता तथा ।
साम्याधिके तदन्येषां भेदस्तद्गत एव च ॥
प्रादुर्भावविपर्यासस्तद्भक्तद्वेष एव च ।
तत्प्रमाणस्य निंदा च द्वेषा एतेऽखिलमताः ॥
एतैर्विहीना या भक्तिः सा भक्तिरिति निश्चिता ॥ इति ।

अत्र वरदराजीयव्याख्या—

'यथा भक्तिः श्रवणादि नवविधालिंगगम्या, एवं द्वेषोपि

जीवाभेदादि ज्ञानरूप नवविधलिंगगम्यः इत्याह । जीवाभेद इत्यादिना । अत्र जीवाभेदादि शब्दैस्तद्ज्ञानान्युपलक्ष्यंते । तद-न्येषां तस्माद्विष्णोरन्येषां ब्रह्मादीनां साम्याधिक्यं चेति द्वेषद्वयं तद्वत: हरौ रूपगुणकर्मभेदः। तथा प्रादुर्भावविपर्यासः अवतारस्यानव-तारत्वमनवतारस्यावतारत्वमित्यर्थः। तस्य विष्णोर्भक्तानां रमादीनां द्वेषः। तस्य विष्णोः सर्वोत्तमत्वगुणपूर्णत्वादि प्रतिपादक प्रमाणस्य निंद कल्पितविषयत्वादि कल्पनम्। एते जीवाभेदादयो नवापि अखिलाः प्रत्येकं प्रत्येकं द्वेषाः मताः सम्मताः। प्रामाणिकानामि-त्यर्थः। भक्तिरपि एतेषां मध्ये एकेनापि विहीनाचेत् सैवसद्भक्तिरिति निश्चिता। एकेनापि बिहीना न चेत् असद्भक्तिरेवेत्यत आह एतैरिति भक्तेः स्वविशेषरूपापरोक्षज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वमाह। अनादीति।

अनादि भक्तिर्देवानां क्रमाद्वृद्धिं गतैव सा।
अपरोक्षदृशेर्हेतु र्मुक्तिहेतुश्च सा पुनः ।

व्याख्या—

ननु दानादीनां भक्तिसाधनत्वमुक्तं तदयुक्तम्। भक्तेः स्वरू-पत्वेनानादित्वात्तदसाध्यत्वादित्यतोवाऽह । अनादीति। देवानां मुक्तियोग्यानामित्यर्थः। अनादिभक्तिः स्वरूपभूताभक्तिः। क्रमाद्-ज्ञानादिना वृद्धिंगता अभिव्यक्ता सती अपरोक्षदृशेरपरोक्षज्ञानस्य हेतुर्भवति। पुनरनन्तरं सा अपरोक्षदृशिः सा भक्तिश्च मोक्षहेतुश्च भवतीत्यर्थः।— सैवानन्दस्वरूपेण नित्या मुक्तेषु तिष्ठति।

अत एवस्वरूपेणावस्थानात्सैव भक्तिर्नित्या सती मुक्तेषु आनन्दस्वरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः ।

ननु भक्तेः कथमानन्दस्वरूपत्वमित्यत आह । यथेति ।

यथा शौक्ल्यादिकं रूपं गौर्भवत्येव सर्वदा ।
सुखज्ञानादिकं रूपमेवं भक्तेर्नचान्यथा ।

यथा शौक्ल्यादिकं गवि विद्यमानं रूपं (सजीवगोदेहस्वरूपं) गोः स्वरूपं भवति विशेषबलेन चापर्याय शब्दवाच्यत्वं तथा सुखज्ञानादिकं आनन्दज्ञानादिकं भक्तेः रूपं स्वरूपं नान्यथा न ततोतिरिक्तंमित्यर्थः ।

ननु 'तत्प्रीत्यैव च मोक्षः' इति भगवत्प्रसादेनैव मोक्ष इत्युक्तं । तत्भक्तेः मोक्षसाधनत्वविरुद्धमित्यत आह भक्त्यैवेति ।

भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित् ।
स एव मुक्तिदाताच भक्तिस्तत्रैव कारणम् ॥

विष्णुभक्त्यैव तुष्टिं प्रसादमभ्येति प्रसन्नो भवतीत्यर्थः । अन्येन केनापि कर्मादिना नेत्यर्थः । अतः स एव मुक्तिदाता । तत्र मुक्तौ भक्तिरेव कारणं प्रसादद्वारेति शेषः । भक्तेः भगवत्प्रीतिद्वारा मोक्षसाधनत्वमिति न विरोधः इति भावः । ब्रह्मादीनां मुक्तानां तारतम्ये च भक्तिरेव कारणं कथमित्यन उक्तम् । 'तारतम्यस्थिते'ति ।

'तारतम्यस्थितानादिर्नित्या भक्तिर्न चेतरत्' । इति ।

स्वयं तारतम्यभावेन मुक्तेषु अनादिनित्यत्वेन स्थिता भक्तिर्मुक्तानां

तरतमाभावे कारणं नेतरत्र कारणमित्यर्थः इति । 'भक्त्यैव मोक्ष' इत्युक्तं श्रुत्याप्युपपादयति तत्रैवाचार्यवर्यः । यस्येति ।

यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ।

यस्य महात्मनोऽधिकारिणो देवे हरौ परा उत्कृष्टा भक्तिरस्ति तस्य हरेरुत्कृष्टत्वात् । यथा उत्कृष्टत्वानतिक्रमेण देवे भक्तिस्तथा स्वरूपानतिक्रमेण गुरौ भक्तिर्यस्यास्ति तस्यैव ते पूर्वोक्ताः शमादयोर्थाः मोक्षसाधनंत्वेन कथिताः (अकतिथाश्चं अर्थाः) प्रकाशन्ते । न तु भक्तिविनेत्यर्थः ।

'भक्त्यर्थान्यखिलान्येव भक्तिर्मोक्षाय केवला' ।

यतोऽखिलानि शमदमादीनि भक्त्यर्थानि । भक्तिफलकानि । भक्तिस्तु केवला मोक्षाय भवतीत्यर्थः । मोक्षार्थं भक्तिश्चेन्मोक्षानन्तरं किं भक्त्यत्यत आह । मुक्तानामपीति ।

'मुक्तानामपि भक्तिर्हि नित्यानन्दस्वरूपिणी' ।

मोक्षात्प्राक् साधनरूपाभक्तिः मोक्षानन्तरं फलरूपावतिष्ठत इत्यर्थः ।

ज्ञानपूर्वः परस्नेहो नित्यो भक्तिरितीर्यते ।
इत्यादि वेदवचनं साधनप्रविधायकम् ॥

ज्ञानपूर्वः माहात्म्यज्ञानपूर्वः परः सर्वोत्कृष्टोनित्यः स्नेहो भक्तिर्न पदार्थांतरमित्यर्थः । अतो नित्यानन्दस्वरूपत्वं युक्तमिति भावः ।

सर्वसाधनेषु भक्तेः प्राधान्यं पुराणवचनैरपि दर्शयति । निःशेषे-त्यादिना ।

निःशेषधर्मकर्ताप्यभक्तस्ते नरके हरे ।
सदा तिष्ठति भक्तश्चेद्ब्रह्महापि विमुच्यते ॥

हे हरे, ते अभक्तो निश्शेषधर्मकर्तापि सर्वधर्मानुष्ठापि सदा नरके तिष्ठति । ते भक्तश्चेत् ब्रह्महापि विमुच्यते । तस्माद्द्वेषादिति शेषः ।

धर्मो भवत्यधर्मोपि कृतो भक्तैस्तवाच्युत ।
पापं भवति धर्मोपि यो नभक्तैः कृतो हरे ॥ इति ।

हे अच्युत, तव भक्तैरधर्मः कृतोपि धर्मो भवति । लोकदृष्ट्या अधर्म-त्वेन प्रतीयमानोपि धर्म एव भवति । इति भावः । नभक्तैरित्येकं पदं 'न समासोऽयं' न तु नञ् समासः । अतो नस्य लोपाभावः । तथाच । भक्तैरित्यर्थः । यो धर्मोपि कृतः स पापं भवति । लोक-दृष्ट्या धर्मत्वेन प्रतीपमानोपि भक्तिराहित्येन पापमेवभवतीति भावः ।

भक्त्या त्वनन्ययाशक्य अहमेवं विधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥

परंतप, हे अर्जुन, एवं विधोऽहं अनन्यया रमाब्रह्मादिष्वेवमविद्यमानया तत्वेन यथार्थत्वेन परोक्षेण ज्ञातुं तत्वेन द्रष्टुं साक्षत्कर्तुं तदनन्तरं प्रवेष्टुं च शक्यो भवामीत्यर्थः । अत्र भक्तेर्ज्ञानघटितमूर्तित्वेन 'ज्ञाने-नैव मोक्षो' 'भक्तिर्मोक्षाय केवले'त्यनयोर्न विरोध इति ज्ञातव्यम् ।

ननु भक्तेर्मोक्षन्चरमकारणत्वमुक्तम् । किं पुनरंधन्तमसश्चरम-कारणमित्यत आह । अनादीति ।

अनादिद्वेषिणो दैत्याः विष्णौद्वेषोविवर्धितः ।
तमस्यन्धे पातयति दैत्यानन्ते विनिश्चयात् ॥
पूर्णदुःखात्मकोद्वेषः सोऽनन्तो ह्यवतिष्टते ।
पतितानां तमस्यन्धे निःशेषसुखवर्जिते ॥ इति ।

यथा देवा अनादिभक्ताः एवं दैत्या अनादिद्वेषिणः । यथा भक्ति-र्विष्णौ विवर्धिता मुक्तिं प्रापयति एवं विष्णौ द्वेषो विवर्धितोऽन्ते कल्पावसाने दैत्यानन्धे तमसि पातयतीत्यर्थः । यथा पूर्णानंदस्वरू-पिणी भक्तिर्मुक्तौ तिष्टति । एवं पूर्णस्वरूपदुःखात्मकः अनंतः स एव यः पूर्वं विवर्धित इत्यर्थः । अंधे तमसि पतितानां दैत्यानामवतिष्टते । कथं भूतेंऽधेतमसि निःशेषसुखवर्जिते सर्वथा सुखव्यपेत इत्यर्थः ॥छ॥

तथाचैवं द्वेषविलक्षणतया द्वेषोझिततया च '**निरवधिका-नन्तानवद्यकुल्याणगुणत्व ज्ञानपूर्वक स्वात्मात्मीय समस्तवस्तु-भ्योऽनेक गुणाधिकांतराय सहस्रेणाप्य प्रतिबद्ध निरंतर प्रेमप्रवाहरूप सद्भक्ति स्वरूप**'मवगन्तव्यम् । सद्विषयिणी सत्कर्तृका अप्रतिबद्धा द्वेषोझिततया शुद्धा समीचीना भक्तिरेव '**सद्भक्ति**' शब्दोच्यते । '**सच्छब्दउत्तमम् ब्रूया**'दित्युक्तरीत्य, सर्वोत्तमत्वप्रकारिका सर्वोत्तमा विष्णुविषयिणी भक्तिः '**सद्भक्तिः**' ।

ज्ञानस्य भक्तिभागत्वाद्भक्तिर्ज्ञानमितीर्यते ।
ज्ञानस्यैव विशेषो यद्भक्तिरित्यभिधीयते ॥

परोक्षत्वापरोक्षत्वे विशेषौ ज्ञानगौ यथा ।
स्नेहयोगोपि तद्वत्स्याद्विशेषो ज्ञानगो परः ॥
इत्याभिप्रायतः प्रायो ज्ञानमेव विमुक्तये ।
वदंति श्रुतयः सोऽयं विशेषोपि ह्युदीर्यते ॥
भक्तिर्ज्ञानमिति क्वापि न हि द्वैपयुता दृशिः ।
पुरुषार्थाय भवति सर्वश्रुतिविरोधतः ॥

इत्यनुव्याख्यान तृतीयाध्याय । चतुर्थपादोक्तरीत्या

'ज्ञानेनैव मोक्षः' भक्त्यैव मोक्ष इत्याद्युक्तीनामविरोधो-वगंतव्यः। यथा 'राजागच्छती'त्यादौ सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तथा भक्त्यैव मोक्षो भवतीत्युक्त्या तादृशपरमभक्तिघटक ज्ञानवैराग्ययोरपि मोक्षसाधनत्वम् ।

'अपरोक्षदशायुक्ता पूर्णा सेत्यभिधीयते' इत्युक्तत्वाच्च । न हि वैराग्याभावे भक्तिः सुदृढा भवति । 'तेनैव मोक्षो नान्येन दृष्ट्यादिस्तस्य साधन'मित्युक्त्या भक्तेरेव मोक्षसाधनत्वोक्तौ लाघवं विद्यतएव । तर्हि—

श्रवणं मननं चैव ज्ञानं भक्तिस्तथा दृशिः ।
ज्ञानंचोक्तविशेषाणां सर्वेषां साधनं भवेत् ।
त्यक्त्वैतानि नकस्यापि भवेन्मोक्षः कदाचन ।

इत्यादि वचनविरोध इति न शंकनीयम् । मोक्षं प्रति साधनपरंपरा साधनानामावश्यकत्व प्रतिपादन तात्पर्येणैवै तद्वचनस्य प्रवृत्तत्वात् ।

नात्र परमभक्तिर्नश्रूयत इति वाच्यम् । विशेषवाक्यानुसारेण मोक्ष-पदस्य 'मोचयतीति मोक्ष' इति व्युत्पत्याश्रयेण परमभक्तेः तन्त्रेण फल-भूतमोक्षस्य च ग्रहणसम्भवात् । श्रवणमितीदं बृहदारण्यकवचन-मुत्तरोत्तर प्राबल्य ज्ञापकमेव '**ज्ञानंभक्ति**'रित्यत्रोक्त ज्ञानविवरणम् ।

'**ज्ञानं चोक्तविशेषाणां सर्वेषा**'मिति उक्त तरतमभावो-पेतानामाब्रह्मपर्यंतानां सर्वेषां ज्ञानंचेत्यर्थः । एवमेव संकल्प्य मोक्ष-साधनपराणां केषांचिद्वाक्यानां साधनतारतम्यपर विशेषवाक्यानुरोधेन योजनां साधनज्ञातस्यावश्यकत्व प्रतिपादन तात्पर्यं वा परिकल्प्य सन्तोष्टव्यम् ॥

ननु स्वतंत्रचेतनस्य परमात्मन एव—

बंधको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः ।
अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुः ज्ञानिनां मोक्षदश्च सः ॥
आनंददश्च मुक्तानां सएवैको जनार्दनः ।
सृष्टिस्थितिश्चसंहारो नियतिर्ज्ञानमावृतिः ॥
बंधमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात्स हरिरेकराट् ॥

इत्याद्युक्त्या मोक्षसाधनत्वावगमादस्वतंत्रस्य भक्तेस्तद्वचनमयुक्तमिति-चेन्न । भक्त्या विना परमात्मनः सकाशान्मोक्षालाभेन मोक्षकारणं भगवत्प्रसादप्रापकत्वाद्भक्तेरपि मोक्षसाधनत्व सम्भवात् । उक्तं च सूत्रभाष्य तृतीयाध्याय तृतीयपादे मायावैभवे च ।

भक्तिस्थः परमो विष्णुः तयैवेनं वशं नयेत् ।
तयैव दर्शनं यातः प्रदद्यान्मुक्तिमेतया ॥

स्नेहाऽबंधो यस्तस्मिन् बहुमानपुरःसरः ।
भक्तिरित्युच्यते सैव कारणं परमेशितुः ॥

इति । परमेशितुः सकाशात् मोक्षप्राप्तौ ।

'एतैरूपायैर्यतते यस्तु विद्वान् तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधामे'ति काटकश्रुतिरप्यत्रोदाहृता आचार्येण । तदर्थस्तु यः विद्वान् एतैरूपायैः प्रवचनादिभिः यतते एष आत्मा हरिः तस्य ब्रह्मधाम परब्रह्माश्रयभूतं हृदयगतं मुख्याप्राणं विशते । तत्रस्थित्वा दृश्यत इति । कथं तर्हि 'भक्तिरेवैनं नयति' । 'भक्तिरेवैनं दर्शयति । भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेवभूयसी ति' श्रुतौ भक्तेः कर्तृत्वेन व्यपदेशः । 'तयैव दर्शनं यातः' इति । अनेन करणत्वावगमात् । मैवं । 'हंता रामशर' इतिवत् करणे कर्तृत्वोपचारात् नानुपपत्तिः । अत्रेव । ॐ परेण च शव्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्वनुबंधः ॐ । इति सूत्रम् । परमात्मैव भक्त्या दर्शनं प्राप्य मुक्तिं ददातीति प्रधानत्वाद्भक्तिः करणत्वेनोच्यते इति भाष्यं च स्पष्टम् । अत्र सूत्रे भक्तेः स्वातंत्र्येण दृष्टिहेतुत्वं नेत्युच्यते । सूत्रार्थस्तु च एव तुरावर्तते प्रस्तावात् दृष्ट्यादिकमित्यन्वेति । परेणच परमात्मनैव दृष्ट्यादिः न भक्त्या स्वतंत्रया कुतः । 'एतैरुपायैः यतते यस्तु विद्वान् तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधामेति श्रुतेरि'ति भावः । कथं तर्हि भक्तिरेवैनमिति श्रुतिरत उक्तं शव्दस्येति । भक्तिरेवेति शव्दस्य ताद्विध्यं नु भक्तेः स्वातन्त्र्येण दृष्ट्यादिहेतुत्ववाचित्वं तु तस्याः करणत्वाद्युक्तमिति शेषः । 'हंतारामशरव'दुप

चार: इति भाव:। सत्स्वन्येषु भक्तेर्विशिष्योक्ति: कुत:। भूयस्त्वनुबंध:। अनुबंधस्तु भक्तिस्तु भूयस्त्वात्कारणेषु प्रधानत्वादुक्त इत्यर्थ:। इति तन्त्रदीपिकोक्त्यरीत्या द्रष्टव्य:। अत्रैव न्यायवियरणम्। 'भक्तिरेवैनमिति' भक्तेरेवपृथुकमोचकत्व दर्शनान्नैशकृत्यमिति न गंतव्यम्।

अनादितो गुणाः संतो भक्त्याद्या न ह्यमूमुचन्।
जीवं तद्गुणसुव्यक्तिं कृत्वैनंमोचयेद्धरिः॥
किंचिन्नमुंचयेद्धौसौ स्वातन्त्र्यं तेन तस्य हि।
भक्तिश्चाकरणत्वेन सावकशेशत्वागथ॥
भक्त्यैनं मोचयेद्विष्णुरिति मामत्वमेष्यती। ति

'ब्रह्मतर्क'वचनादनादि गुणविस्तरे सत्यप्यव्यक्त्यदिना तदिच्छां विना मोक्षाप्राप्तिरिति। अनादिन: सन्तो भक्त्याद्या: गुणा: जीवं नामूमुचन्हि मुक्तं नकुर्युर्हि। अस्वतन्त्रत्वात्। हरिरेव तादृशजैवगुणसुव्यक्तिं कृत्वैनं जीवं मोचयेत्। भक्त्याद्यभावेवासौ हरि: किंचिन्नमुंचयेत्तेन कारणेन तस्यहरे: स्वातंत्र्यं प्रसिद्धम्। भक्ते: करणत्वेन 'भक्तिरेवैन'मिति वाक् सावकाशा औपचारिकी। हंतारामशरा इतिवत्। 'भक्त्यैनं मोचयेद्विष्णु'रिति ईशकर्तृत्ववाक् निरवकाशत्वेन प्रमाणत्वनेष्यतीति ब्रह्मतर्कवचनार्थ:।

तथाचैतावता प्रबंधेन साधनश्रेष्ठया भक्त्यैव प्रसन्नो भगवानधिकारिभ्यो मुक्तिं ददातीत्युक्तम्। एवंचेत्—

सनकाद्याः ज्ञानयोगा भक्तियोगास्तु देवताः ।
मानुषा कर्मयोगाश्च त्रिधैते योगिनः स्मृताः ॥

इति भागवतैकादशस्कन्धे विंशोध्यायोक्तरीत्या । सर्वेषां योगिनां किं भक्तियोंग एव मोक्षावाप्तौ प्रधानकारणं उत कर्मज्ञानमपि । नाद्यः कर्मयोगिनो ज्ञानयोगिनो भक्तियोगिन इत्युक्त त्रैविध्यासम्भवात् । न द्वितीयः । उदाहृतश्रुतिस्मृतिविरोधात् । तस्मादुक्तमयुक्तमित्युच्यत इति मैवम् । अभिप्रायानवगमात् । न हि कर्मणैव मुक्ति साधयतारो कर्मयोगिनः तथा ज्ञानेन भक्त्यैव ज्ञानयोगिनः भक्तियोगिन इत्युच्यंते । किं तु—

कर्माणिशास्त्रतोज्ञात्वा तत्प्राधान्यानुसारतः ।
विज्ञाता यैर्गुणाविष्णोः ज्ञेयास्ते कर्मयोगिनः ॥

इत्येकादशतात्पर्योक्तिरीत्या शास्त्रोक्त सत्कर्माचरणप्रकारवेदनपूर्वकं कर्माचरणप्राचुर्येण लब्ध विष्णुगुणगण ज्ञानजन्यभक्तिमन्तएव कर्मयोगिन इति । यथोक्तं प्रकाशसंहितायां—

निरंशाः सत्साधनयोचितजन्मसहस्रतः ।
ज्ञानं तु दशभिः प्राप्य सद्भक्ति त्रिभिराप्य च ॥
दृष्ट्वा हरिं स्थं मुच्यंते ह्यतस्ते कर्मयोगिनः ।

इति एवं विदितस्वरूपाणां कर्मयोगिनाम् ' । तथा ॥

अंगानुसारिवेदार्थं ज्ञात्वा तदनुसारतः ।
भगवद्गुणा यैर्नीयते ते प्रोक्ता ज्ञानयोगिनः ।

इत्येकादशतात्पर्यानुसारेण विदितस्वरूपाणां ज्ञानयोगिनामपि ।

सत्कर्मकृत्वा निष्कामं लभन्ति गुरुसंगतिम् ।
अतात्त्विका देवदासाः सत्कर्म शतजन्मभिः ॥
कृत्वा दशसहस्रोरु जन्मभिर्ज्ञानमाप्य च ।
भक्तिं च त्रिशतैरण्य मुच्यंते ज्ञानयोगिनः ॥ इति ।

'प्रकाशसंहितो 'क्तरीत्या भक्तिरूपव्यानसाधनसम्पत्त्यैव मुक्ति-श्रवणात् नानुपपत्तिः । तथाच मुक्तिं प्रति मुख्यसाधनीभूत भक्त्यतिशयप्रयोजकज्ञानप्राचुर्यवंतो ' ज्ञानयोगिनः ' तथा तादृशभक्त्यतिशय-प्रयोजकज्ञानप्रापक सत्कर्मप्राचुर्यवंतो 'कर्मयोगिनः' इत्युक्तं भवति । इत्यनेनेति ज्ञानभक्तियोगिनोरपेक्ष्य ज्ञानभक्त्योरल्पत्वात्कर्मयोगिन इति । विजयध्वजीये ११-२-७ श्लोकव्याख्या ।

सर्वेषां सर्वयोगैश्च प्राप्या मुक्तिर्नसंशयः ।
तथापि तु विशेषेण ससतेषां विधीयते ॥
भगवद्गुणानुसारेण वेदार्थो नीयते हि यैः ।
भक्तियोगास्तु ते प्रोक्तास्तादृशा हि सुरास्सदा ॥

एवमेकादश तात्पर्ये विंशोध्याये । अंगानुसरीत्यनेन ज्ञानयोगिनं कर्माणीत्यनेन ' कर्मयोगिनं ' चोक्ता ।—

भक्तिर्ज्ञानं च किंचित्तु पश्चात्तेष्वपि जायते ।
तथापि कर्मयोगास्ते कर्मपूर्वत्वकारणात् ॥
भगवद्गुणानुरागित्वमधिकं भक्तियोगिनाम् ।
तस्मात्तेऽप्यधिकाह्येषु देवा एव विशेषतः ॥

ईषद्वैराग्यमल्पं तु पूर्वं देवेषु जायते ।
पश्चाद्विरागोऽभ्यधिको देवानां नात्र संशयः ॥
ज्ञानाधिक्यं तु देवानां भक्त्याधिक्यं तथैव च ।
विरागोऽभ्यधिकस्तेषां सदैव सनकादिनाम् ॥
ज्ञानाधिक्यान्मनुष्येभ्यो भण्यंते ज्ञानयोगिनः ।
न तु ज्ञानाधिकास्ते वै देवेभ्यस्तु कथंचन ॥
देवानामपि कर्मित्वं विद्यते यद्यपि स्फुटम् ।
तथापि प्रत्यवायित्वान्मनुष्याः कर्मयोगिनः ॥
त्रियोगाभ्यधिको ब्रह्मा सर्वेभ्यः परमो विभुः ।
महायोगेश्वरेशेशः तस्माद्‌ब्रह्मा चतुर्मुखः ॥

इति त्रियोगे इत्येकादश तात्पर्ये । तथा—

उत्तमो भक्तियोगस्तु ज्ञानयोगस्तु मध्यमः ।
अधमः कर्मयोगश्च ब्रह्मैको मुख्यमुक्तिभाक् ॥
ज्ञानमभ्यधिकं तेषां नियतं भक्तियोगिनाम् ॥
उदेति भगवद्भक्त्या तद्वज्ज्ञानयोगिनः ।
भक्त्यंशकं यतो ज्ञानं ज्ञानस्नेहात्मिका च सा ॥
तथापि ज्ञानयोगित्वं मानुषज्ञानतोऽधिकम् ।
भक्तियोगे ततो यत्नः कार्यो विद्वद्भिरंजसा ॥

इति च भागवते तृतीये भक्तियोगतारतम्याभिधायके त्रिंशो-ध्याये भगवानुवाच देवहूतिं प्रति ।

भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते इत्यादिना तामसभक्त राजसभक्त सम्बंधि भक्तिविलक्षणतया सात्विकभक्तिः निर्गुणभक्तिश्च तद्विलक्षणतयाऽऽत्यंतिकभक्तेरपरोक्षहेतुत्वं चोच्यते ॥ तादृशापरोक्ष साहित्येन पूर्णभक्तेर्मुक्तिं प्रति मुख्यत्वज्ञापनाय सात्विक-भक्तादिस्वरूप्रदर्शक भागवत तृतीयस्कंध त्रिंशोध्यायगतश्लोका उदाह्रियंते । कर्मनिर्हारमित्यादिना तद्व्याख्यासहित्येन ।

कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्वा तदर्पणम् ।
यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथुग्भावः स सात्विकः ॥१०॥

यः कर्मनिर्हारं पापक्षपमुद्दिश्य मां यजेत् । परस्मिन् सर्वोत्तमे मयि तदर्पणं कर्मार्पणंचोद्दिश्य यजेत् । यष्टव्यं विहितत्वान्ममेदं कर्तव्यमिति वा मां यजेदपृथुग्भावः मद्रूपाणामभेददर्शी स 'सात्विको भक्तः'। राजस सात्विकयोर्भेदं पृथुग्भावाभावावेव निमित्तं नत्वर्चादावर्चनमज्ञस्य विहितत्वात्तद्ज्ञस्य गुणहेतुत्वात् । तदुक्तम्—

अज्ञोऽर्चयेदेवार्चाया मन्यथादोषवान् भवेत् ।
ज्ञस्त्वर्चयन् सुगुणवानन्यथा दोपवान्न तु ॥ इति ।

निर्गुणभक्तिलक्षणं वक्ति । मद्गुणेति ।

मद्गुणश्रुतमात्रेण मयि सर्वगुणाश्रये ।
मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गांभसोंबुधौ ॥

यथांबुधौ गंगांभसो गतिरविच्छिन्ना तथा मद्गुणश्रवणमात्रेण यस्य

सर्वगुणाश्रये सर्वगुणानामत्श्रयो निषेवणं यस्मिन् स तथा सर्वगुणमूर्ति-रित्यर्थः । तस्मिन् मयि मनोगतिरविच्छन्ना निरंतरा ॥११॥

लक्षणं भुक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् ।
अहेतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ॥१२॥

तेन क्रियमाणस्य निर्गुणस्य भक्तियोगस्य लक्षणमुदाहृतं हीत्यन्वयः । आत्यंतिकभक्तिलक्षणं ब्रूते । अहैतुकीति ॥१३॥

सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमित्युत ।
दीयमानं न गृह्णंति विना मत्सेवनं जनाः ॥१३॥

सार्ष्टि समानैश्वर्यं ।

स एव भक्तियोगाख्यः आत्यंतिक उदाहृतः ।
येनातिव्रज्य त्रिगुणान् मद्भक्तायोपपद्यते ॥१४॥

तद्भक्तिफलमाह । येनेति । येनात्यंतिक भक्तियोगेन त्रिगुणान् त्रि लिंगशरीरेन्द्रियाणि अतिव्रज्य अतिक्रम्य संत्यज्येत्यर्थः । मद्भावाय चिदानंददेहेन मयि सत्तात्यै औन्नत्यस्थित्मे उपपद्यते । योग्यो भवती-त्यर्थः ॥१४॥ एतादृशभक्त्युत्पत्तौ किं साधन मत आह—

निषेवितेनानिमित्तेन स्वधर्मेण महीयसेत्याद्युत्तरग्रन्थेन—
क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः ॥१५॥

मद्धिष्ण्यदर्शन स्पर्श पूजा स्तुत्यभिवंदनैः ।
भूतेषु मद्भावनया सत्येनासंगमेव च ॥१६॥

महतां बहुमानेन हीनानामनुकम्पया
मैत्र्याचैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च ॥१७॥

व्याख्या—निषेवितेनानिमित्तेन निष्कामेन नितरां सेवितेन अनिमित्त इति पाठे—यथाफलाभि संधिरहितो भवति तथा निषेवितेनेत्यर्थः। अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनीयेतेत्यादि वेदविहितेन स्वधर्मेण क्रियायोगेन भगवत्पूजालक्षणयोगेन कर्मयोगेन वा नातिहिंस्रेण प्राण्युपद्रवरहितेन ॥१५॥ मद्धिष्ण्यानां केशवादिप्रतिमानां दर्शनादिभिः भूतेषु जीवेषु अंतर्यामित्वेन मद्भावनया मम स्मरणलक्षणोपासनया सत्येन भूतहितेन वचसा असङ्गमेन दुर्जनसङ्गराहित्येन ॥१६॥ महतां स्वोत्तमानां बहुमानेन अर्चनेन हीनानां स्वाधमानामनुकम्पया तुल्येषु स्वसमेषु मैत्र्या मित्रभावेन ज्ञात्वा तद्रक्षणभावेनेत्यर्थः ॥१७॥

आध्यात्मिकानु श्रवणान्नामसंकीर्तनाच्च मे ।
आर्जवेनार्यसंगेन निरहंक्रियया तथा ॥

आध्यात्मिकानुस्मरणात् वेदान्तशास्त्रश्रवणात् आर्जवेनावक्रबुद्धित्वेन आर्याणां पंडितानां संगमेन निरहंक्रियया देहादावहं ममता वर्जनेन-

मद्धर्मेणापि यर्ह्येतैः परिसंशुद्ध आशयः ।
पुरुषस्यांजसाभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि मां ॥१९॥

व्या मद्धर्मेणोर्ध्वपुंड्रादिधारणादिना । स्वधर्माद्यनुष्टानफलमाह । यर्हीति। पुरुषस्योपासकस्य यर्हि यदा कथितैरेतैर्धर्मादिभिरनुष्टितैः अंतःकरणमाशयः परितः शुद्धः स्यात्तदा अंजासा कालक्षेपमन्तरेण श्रुतमात्रगुणं केवलं गुणा एव श्रुता न दोषा यस्येति वा सः श्रुतमात्रगुणस्त-

ंजसा तत्वमागम्येतीत्यन्वयः ॥ 'गुणा श्रुताः सुविद्धाश्च देवे' इति वाक्यं 'हि' शब्दगृहीतम् ॥१९॥ परिशुद्धाशयस्य हरौ मनः प्रसादमाकारं वक्ति 'यथेति'।

यथावातरथो घ्राणमावृंक्ते गंध आशयात् ।
एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारयन् ॥२०॥

यथाशयात् पुष्पादागत्य वातरथो वात एव मार्गो यस्य स तथा गन्धो घ्राणमावृंक्ते आवृणोति वशीकरोति। एवमुक्तसाधनाख्ययोगेन हरौ रतं यदविकारि विषयः विकाररहितं तच्चेतः आत्मानं हरिं प्रसादाभिमुखं करोतीत्यन्वयः। अनेन निर्गुणभक्तियोगवानात्यन्तिक-भक्तियोगवान् भूत्वा परमात्मापरोक्षवान् भवति, इत्युक्तमिति तद्व्याख्या ॥ तथाचैवं तामस, राजस, सात्विक, भेदभिन्नभक्ति-विलक्षणतया निर्गुणभक्तिस्वरूपमात्यंतिकभक्तिस्वरूपं च पूर्वोक्तसाधन-साध्यतया च ज्ञात्वा तादृशसद्भक्तिलाभार्थमधिकारी यतेतेत्याशयः। अनेनापि ग्रन्थजातेन सद्भक्तियोगस्य साधनवर्गेषु श्रैष्ठ्यमवगम्यत इति स्पष्टम्। भागवतैकादशस्कन्धे षड्विंशोऽध्याये भक्तेः साधनो-त्तमत्वमाह। भक्तिमिति। इति विजयध्वजीयावतरणिका।

भक्तिं लब्धवतः साधो किमन्यदवशिष्यते ।
मय्यनंतगुणे ब्रह्मण्यानंदानुभवात्मनि ॥

इत्युद्धवं प्रति श्रीकृष्ण वचनम्।

'ननु त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुः। कर्मणैव हि संसिद्ध-मास्थिता जनकादयः' इत्यादि विरोध इति चेन्न। विरोध

वचनेन सामान्यवचनस्य सावकाशस्याविरोधेन योजनीयत्वात्। सत्पात्र त्यागादिना ज्ञानभक्त्यादिकं सम्पाद्यामृतत्वमायन् इति। 'कर्मणा ज्ञानमातनोति। ज्ञानेनामृती भवती 'त्यादेः। उक्तं च सूत्र-भाष्येपि।

कर्मणात्वधमप्रोक्तः प्रसादः श्रवणादिभिः।
मध्यमो ज्ञानसंपत्या प्रसादस्तूत्तमो मतः॥
प्रसादात्त्वधमाद्विष्णोः स्वर्गलोकः प्रकीर्तितः।
मध्यमाज्जनलोकादिरुत्तमस्त्वेव मुक्तिदः॥
श्रवणं मननं चैव ध्यानं भक्तिस्तथैव च।
साधनं ज्ञानसंपत्तौ प्रधानं नान्यदिष्यते॥
न चैतानि विना कश्चिद्ज्ञानमाप कुतश्चनेति॥

प्रधानमित्यनेन प्रधानसाधनं कर्मादिति भावः। विपरीतं किं नस्यादित्यत उक्तम्। न चैतानीति। श्रवणादीनीत्यर्थः। कुतश्चन कानादेः ज्ञानस्य श्रवणान्वय व्यतिरेकित्वात्तदेव प्रधानसाधनं। कर्मादेस्तद्भावात्पारंपर्येण साधनमितिं भाव' इति। तत्वप्रकाशिका। अत्र ज्ञानपदेन पूर्णभक्तिरपि विविक्षिता। 'भक्त्यंशकं यतो ज्ञानं' 'ज्ञानस्य भक्तिभागत्वात्। अपरोक्षदृशा युक्ता सा पूर्णेत्यभि-धीयते' इत्युक्तत्वात्।

दानतीर्थतपोयज्ञपूर्वाः सर्वेपि सर्वदा।
अंगानि हरिसेवायां भक्तिस्त्वेका विमुक्तये॥

इति तात्पर्यनिर्णयोक्तेः । अत्र दानं पात्रत्यागः तीर्थं भागीरथ्यादि तपः चान्द्रायणादि यज्ञो जोतिष्टोमादिश्च पूर्वं येषांते तथा सर्वे उपायाः हरिसेवायां भक्तिरूपायामङ्गानि । भक्तिस्तु विमुक्तये मोक्षाय । एका स्वानंतरभाविसाधनांतरानपेक्षा उपाय इत्यर्थः । इति वरदराजीये ।

तारतम्यं ततो ज्ञेयं सर्वोच्चत्वं हरेस्तथा ।
एतद्विना नकस्यापि विमुक्तिस्स्यात् कथंचन ॥
पंचभेदांश्च विज्ञाय विष्णोः स्वाभेदमेव च ।
निर्दोषत्वं गुणोद्रेकं ज्ञात्वा मुक्तिर्न चान्यथा ॥
अवतारान् हरेर्ज्ञात्वा नावतारा हरेश्चये ।
तदावेशांस्तदा सम्यक्ज्ञात्वा मुक्तिर्न चान्यथा ॥
सृष्टिरक्षाहृतिज्ञान नियत्यज्ञानबन्धनात् ।
मोक्षं च विष्णुतस्त्वेव ज्ञात्वा मुक्तिर्न चान्यथा ॥
वेदाश्च पञ्चरात्राणि सेतिहासपुराणकान् ।
ज्ञात्वा विष्णुपरानेव मुच्यते नान्यथा क्वचित् ॥

एवं साधारणसाधनान्युक्त्वा असाधारणसाधनमाहेत्यवतरणिका वरदराजीये—

माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः ।
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथा ॥

इति भारततात्पर्यनिर्णयोक्तिरीत्या मोक्षसाधनीभूत ज्ञानभक्तिस्वरूपं भक्तेराधिक्यं च विज्ञायते । तथा वैराग्य स्वरूपमपि—

'तमेवैकं जानथाऽत्मानमन्यावाचो विमुंचथ'।

आब्रह्मस्तंबपर्यंतमसारंचाप्यनित्यकम् ।

विज्ञाय जातवैराग्यो विष्णुपादैक संश्रयः ।

'ब्राह्मणो निर्वेदमायात् '।

'त-लं बहुलाकविचिंतनया श्रवणं कुरु मानसमीशपदे'।

इत्यादिना सम्पाद्यतया प्रमापितम् । एतादृशज्ञानवैराग्ययोरपि 'अतिपरिपक्वाभिध' पूर्णभक्तिशरीरांतर्गतत्वेपि घटकमंतरा घटित स्वरूपस्यानिष्पत्तेर्घटित लाभार्थं घटकसंग्रहोप्यवश्यं सम्पाद्यः इति तात्पर्यम्। 'यमैवेष वृणुते' 'यस्य प्रसादात्परमार्ति रूपादस्मात्संसारान्मुच्यते नापरेणे'त्यादि श्रुत्यादिना प्रधानसाधनत्वेनावगत परमप्रसादस्य भक्त्यन्वयव्यतिरेकित्वादपि मुमुक्षुसंबन्धि साधनजातेषु भक्तेरेव प्राधान्यमित्यत्र प्रमाणमुक्तं च दशमतात्पर्ये। भक्तानुसार्यनुग्रहस्य। श्रुतिः।

"एष देवः परोऽजरोऽमरस्तं वा एनमाहुर्भक्त इति। भक्त्याहि सोऽनुगृह्णाति। भक्त्यैवेदं वृणुते श्रियं विरिंचं रुद्रं इन्द्रमापिपीलकम्। नाभक्तं वृणुते नाभक्तमनुगृह्णाति नाऽवरं वृणुते नाऽवरमनुगृह्णाति।

अथातो भक्तिमीमांसा भवति। युवास्यात्साधु युवाध्यायकः आशिष्टो दृढिष्टो बलिष्टः तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तेन पूर्णा स्यात्। स एषो मानुषो भक्तो भवति। ते ये शतं मनुषा भक्ताः स एको मानुषो गन्धर्वः। ते ये शतं मानुषा

गन्धर्वाः एतावान् देवगन्धर्वः । ते ये शतं देवगन्धर्वाः एतावान् चिरलोकः पैतृकः । ते ये शतं चिरलोकाः पैतृकाः । एतावांश्चिरलोको दैविकाः एतावत्यतात्त्विका देवताः । ते ये शतमतात्त्विकयो देवताः एतावती तात्त्विका देवता । यास्ते ये शतं तात्त्विक्यो देवता । एतावान् पुरुहूतः । ते ये शतं पुरुहूताः एतावान् वा व रुद्रः । ये ते शतं रुद्राः एतावन्वाव विरिंचिः । ते ये शतं विरिंचाः एतावती श्रीभक्त्या भवति ।

तद्यावती वाव भक्तिस्तावद्ज्ञानं भवति । यावद्वाव तद्ज्ञानं तावदानन्दो मौक्तिकोथैष एव परमानन्दो यो सौ हरिर्विश्वो विनोदोषनोदः संस्कारको विकारकोऽधिकारिकः एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंति "। इति पौत्रायणश्रुतिः ॥

मिळितौ वा एतौ भगवतो यऽनुग्रहश्च भक्तिश्च योवानुग्रही स भक्तो यो भक्तः सोनुग्रही योवानुग्रहीतो ब्रह्मणा स भक्तो योभक्त स्तंवाव ब्रह्मानुगृह्णाति । या वान्वै ब्रह्मणोनुग्रहस्तावती भक्तिस्तावान्वै ब्रह्मणोनुग्रहः । प्रकृतो वै ब्रह्मणोनुग्रहः परमस्तदवरो वा व महति तदवरोथ रुद्रे तदवरोथ पुरुहूते । अथ देवर्षिपितृषु मनुष्येष्विति । धर्मश्रुतिः । इति ॥

एवमुदाहृत श्रुतिसमाख्यारूपेण प्रथमाध्यायस्य 'निर्णयश्लोक 'द्वयेमापि भक्तेर्विष्णुतुष्टिहेतुत्वेन ब्रह्मादि मुक्तदेवतातारतम्यकारणत्वेन च । भक्तेरेव मुक्तिप्रधानसाधनत्वमवगम्यते । श्लोकद्वयं च

भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित् ।
स एव मुक्तिदाता च भक्तिस्तत्रैव कारणम् ॥
ब्रह्मादीनां च मुक्तानां तारतम्ये तु कारणम् ।
तारतम्यस्थितानादिनित्या भक्तिर्न चेतरत् ॥ इति ।

सकलसच्छास्त्राणां भगवद्भक्तिसम्पादना एव मुख्यं तात्पर्यम् । तथाहि मोक्षफलकत्वेन शास्त्रस्यारंभणीयत्वम् । मोक्षश्च मोचकप्रसादायत्तः । तत्प्रसादस्तु तद्भक्त्यैकसाध्यः । 'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येती'-त्यादेः भक्तिश्च भगवद्गुणोत्कर्षज्ञानात् । 'भक्त्यर्थं भगवन्महिमोक्ति'रिति मूलोक्तेः । तथा च भगवत्प्रीति भगवद्भक्त्युत्पादनद्वारा मोक्षं साधयता शास्त्रेण वेदादिना भगवत्प्रीत्युद्बोधक भगवद्भक्त्योषैयिक भगवन्महिमैव प्रतिपादनीय इति तेषां तत्रैव मुख्यं तात्पर्यम् ।

'सर्वोत्कर्षे देवदेवस्य विष्णोर्महातात्पर्यं विद्यतेऽन्यत्र सत्यम् । अनंतरं तत्परत्वं तदन्यत्सर्वागमानां पुरुषार्थस्ततोतः' इति । तथाच—

'न तादृशी प्रीतिरीड्यस्य विष्णोर्गुणोत्कर्षज्ञातरि यादृशी स्यात् । तत्प्रीणनान्मोक्षमाप्नोति सर्वस्ततो वेदास्तत्पराः सर्व एव । इति च श्रुतेः ॥

अत्र ज्ञानस्य भक्तिभागत्वाद्गुणोत्कर्षज्ञानं भक्तिरूपमेव । अथवा विष्णोर्भक्तिपूर्वकं गुणोत्कर्षज्ञातर्येव प्रीतिर्लोकदृष्टांतानुसारेणा-प्युक्तेति च 'भक्त्या प्रसन्नः परमो' 'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति'

इत्यादिनां चा अर्थोवगन्तव्यः। तथाच। 'अयं भगवत्प्रियः भगवद्भक्तिमत्वात् यो यद्भक्तिमान् स तत्प्रियः। भगवद्भक्तः भगवत्प्रीतिविषयः भगवद्भक्तिपूर्वक भगवद्गुणोत्कर्षानुवादित्वात्। यो यस्मिन् स्नेहपूर्वकं यद्गुणोत्कर्षानुवादकः स तस्य प्रीतिविषयः यथा सम्प्रतिपन्नः' इत्यनुमानंचात्रमानम्।

न दोषज्ञातरि प्रभोः प्रीतिर्दृष्टा किंतु स्वस्मिन् द्वेषपूर्वकं स्वदोषानुवादके शिक्षामेव करोति राजेत्यवगम्यते लोके। यथोक्तम्-

घातयंति हि राजानो राजाहमिति वदंतम्।
ददति च सर्वमभीष्टं गुणोत्कर्षं वदतः॥ इति।

तथा मुक्तिर्मोचकभगवत्प्रसादमात्रसाध्या भगवत्प्रसादाभावव्यापकाभवप्रति योगित्वात्। यो यदभावव्यापकाभावप्रतीयोगी स तत्साधकः यथा धूमोऽग्निसाध्यकस्तत्कार्यत्वादेव तदभाव व्यापकाभावप्रतियोगि प्रसिद्धः इति। तथा साक्षान्मोक्षसाधनभगवदत्यर्थप्रसादः भगवद्भक्तिमात्रसाध्यः। मुक्तिभिन्नत्वे सति भगवद्भक्त्यभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वात्। यत् यद्व्यापकव्यापकभिन्नं सत् यदभावव्यापकाभावप्रतियोगि तत्तत्साध्यकम्। यथासवाक्यत्वं वाक्यत्वावछिन्न प्रामाण्यसाध्यकम्। अत्र भगवद्भक्तिमात्रसाध्यत्वाभाववति मुक्तिरूपपुरुषार्थो भक्त्यभाव व्यापकाभाव प्रतियोगित्वाद्व्यभिचारः। इति न वाच्यम्। भक्तिव्यापक प्रसादव्यापके मुक्तिरूपार्थे स्वस्मिन् स्वनियोगिकभेदाभावेन न मुक्तिभिन्नत्वनिवेशनेनैव व्यभीचाराभावात्। उक्तानुमान-

त्रयस्य पूर्वेति श्रुतिस्मृत्यनुग्राह्यतया पक्षधर्मताव्याप्तिसध्यतया बलव-त्वान्नकाचिदनुपपत्तिरिति । 'योवानुग्रही स भक्तो योभक्तः सोऽनुग्रही' इत्युदाहृत श्रुतेः ॥

किंतु एकादशस्कन्ध द्वादशाध्याये विजयध्वजीये । भगवद्गुणोत्कर्षज्ञानपूर्विका भक्तिरेव परमपुरुषार्थांतरंगामितीमयर्थं समर्थयते ।

तत्रादौ गुणोत्कर्षज्ञानानुरक्तयोगादीनां विविक्षितपुरुषार्थ-साधनत्वं न भवतीत्याह नरोधयतीति ॥

श्रीभगवानुवाच—

न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म एव च ।
न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्तं च दक्षिणाः ॥
व्रतानि यज्ञाः छंदांसि तीर्थानि नियमा यमाः ।
यथावरुंधेन्मत्संगः सर्वदुःखापहो हि मां ॥

योगो ध्यानं रोधयति वशीकरोति त्यागो दानं यथा मयि सङ्गः गुणसम्प्रीतिपूर्विकां सर्वपूर्णगुणत्वमतिर्यथा मामवरुंधेद्वशीकरोति । तथा योगादयो नरोधयंति ।

सङ्गस्तु गुणसंप्रीतिगुणवत्वेति निश्चयात् ।
सचेद्धरौ भवेत्तेन मुच्यते नात्र संशयः ॥
अपरोक्षदर्शेर्हेतु र्भवेत्सस्याद्यदि क्षमः ।
अन्यथा सुखभागेव मद्दर्शिमोक्षकारणम् ॥

इति तात्पर्यवचनादुक्त एवार्थः न तु सम्बन्धमात्रम् ।

तथा—

ज्ञात्वापि हरिविद्वेषी तमो याति न संशयः ।
विशेषरूपस्याज्ञोपि गुणवत्वेति निश्चितः ॥
गुणसंप्रीतिमान्नित्यं तं दृष्ट्वा मुक्तिमेष्यति ।
अथवा सुखभागेव स्याद्यावद्दर्शनोपगः ॥

इति व्यक्ते ।

हरिसङ्गविहीनस्तु हरेर्दर्शनवानपि ।
न मुच्यतेऽखिलज्ञोपि तमो याति विनिश्चयात् ॥
गुणैरन्यैर्विहीनोपि तद्भक्तेष्वपि चक्रमात् ।
सङ्गवान् सुखभागेव स्याद्गुणैर्मुक्तिमेति वा ॥
स्वभक्तसङ्गहीनस्य व्युत्क्रमात्संगिनोपि वा ।
स्वसङ्गविघ्नकृद्विष्णुस्तज्जनेषु च तत्र च ॥

सत्संगे इति तमेव तात्पर्याच्च भक्तेराधिक्यावगमः । तथा तत्तात्पर्यैक भागवतमूलेनापि भक्तेराधिक्यम् । यथोक्तम्—

मत्संगेन हि दैतेयाः यातुधाना मृगाः खगाः ।
गन्धर्वाप्सरसो नागाः सिद्धाश्चारणगुह्यकाः ॥१॥
विद्याधरा मनुष्येषु वैश्याः शूद्रास्तथांत्यजाः ।
रजस्तमप्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन् युगेऽनघ ॥२॥
बहवो मत्पदं प्राप्तास्त्वाष्ट्रकावंतिकादयः ।
वृषपर्वा बलिर्बाणो मयश्चाथ विभीषणः ॥३॥

सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो गृध्रो वणिक्पथः ।
व्याधः कुब्जा व्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथापरे ॥४॥
ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासीत महत्तमाः ।
अव्रतातप्ततपसो मत्सङ्गान्मामुपागताः ॥५॥
केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः ।
येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरंजसा ॥६॥

व्याख्या— इति ।

भगवानुक्तमर्थं प्रख्यापयति । मत्संगेनेति । दैत्येयाः प्रल्हादादयः बहवो मत्संगेन मद्गुणसंप्रीतिलक्षणभक्तिसंबंधेन मत्पदं प्राप्ताः त्वाष्ट्रको वृत्रः अवंतिको अवधूतो भिक्षुः । यातुधान इत्याद्युक्तं श्रुङ्ग्राहकतया दर्शयितुं विभीषण इत्यादिषु पुनर्वचनम् । वणिक् तुलाधारः मयोनामशूद्रः । ते गोप्यादयो मामुपागता इत्यन्वयः ॥३-४-५-६॥ साधनं विना त्वामुपगताश्चेत्सर्वे किं नाप्नुवंतीत्यत्राह । मत्संगादिति । गुणसम्प्रीतिरपि न वेदादिभ्य उत्पन्नेत्याह । नाधीतेति । तर्हि केनेत्यत आह । केवलेनेति । केवलेन निर्दोषेण । भावेन भक्तियोगेन केवलेनेति विशेषणान्न द्वेषयुक्ता भक्तिर्मुक्तिसाधनम् ।

'ज्ञात्वापि हरिविद्वेषी तमो याति न संशयः ।'

इति वचनात् ।

भावेनापरोक्षज्ञानोत्पादक स्वभावेनेति विशेणाद्विशेषरूपाज्ञानेपि मोक्षो नियतः । विशेषरूपस्याज्ञोपीत्युक्तेः । ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वमपि भगवल्लीलाद्यनुकारेण परमानन्दः स्यादित्यतो भावेनेति ।

'अथवा सुखभागेव स्याद्यात्रदर्शनोपराः'। इति। भक्तिरहितं ज्ञानमपि न मत्प्रापकम्। किमुतान्यत्साधनजालमिति भावेनाह यमित्युत्तरत्रग्रंथेन।

तथा—भागवतैकादशे विंशोध्यायांतिमभागे—

प्रोक्तेन भक्तियोगेन भजतो मां सकृन्मुनेः।
कामा हृदिस्था नश्यंति सर्वे मयि हृदिस्थिते ॥३०॥

भिद्यन्ते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयंतेचास्य कर्माणि मयि दृष्टेऽखिलात्मनि ॥३१॥

तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः।
न ज्ञानान्नचवैराग्यात्प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥३२॥

यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत्।
योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥३३॥

सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेञ्जसा।
स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथंचिद्यदि वांछति ॥३४॥

न किंचित्साधिनो धीरा भक्ताह्येकांतिनो मम।
वांछंत्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवम् ॥३५॥

नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निश्रेयसमकल्मषम्।
तस्मान्निराशिषो भक्तिर्निरपेक्षस्य मे भवेत् ॥३६॥

नमय्येकांतभक्तानां गुणदोषोद्भवा गुणाः।
साधूनां समचित्तानां बुद्धेः परमुपेयुषाम् ॥३७॥

एवमेतान्मयादिष्टाननुतिष्टंति मे पथः ।
क्षेमं विंदंति मत्स्थानं यद्ब्रह्म परमं विदुः ॥३८॥

अनेनापि 'भक्तियोगस्य प्राधान्यं' ज्ञायते । तत्रैव चतुर्दशाध्याये ॥ व्या ॥

भक्तिप्रधानधर्मादीनां तत्साधनवद्भक्तेरपि तत्सहिताया एव तत्साधनत्वमत्राह । भक्त्येति ॥

भक्त्याहमेकया ग्राह्यः शुद्धयात्मा प्रियःसतां ।
भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा सक्काममपि सम्भवात् ॥२१॥

भक्ते प्राधन्येगुणांदर्शनात् कथंतदुन्नतिरुच्यत इति तत्राह ॥ भक्तिरिति ॥ सम्भवात् जाननादिरूपसंसारात् । यद्वा स्वोतत्यनंतरमेव पुनाति । न तु कालक्षेपेण ॥२१॥ भक्तिनायकहीनानां धर्मादीनानप्रयोजकत्वमर्थादुक्तन् । अधुना तत्प्रकाशयति । धर्म इति ।

धर्मः सत्यदयोपेता विद्या वा तपसान्विता ।
मद्भक्त्यपेतमात्मानं न सम्यक्प्रपुनातिहि ॥२२॥

'हि' शब्दो 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः' इति श्रुतिं सूचयति । यद्यपि महांतो वैष्णवसिद्धांतालत्वादि व्रतेनास्य भक्तिरस्तीति जानते तथापि बाह्यानां सुबोधाय भक्तेः प्रत्यक्षलक्षणान्याह ॥ कथमिति ।

कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना ।
विनानंदाश्रुकळया शुद्ध्येद्भक्त्या विना शमः ॥२३॥

एवमेतान्मयादिष्टाननुतिष्टंति मे पथः ।
क्षेमं विंदंति मत्स्थानं यद्ब्रह्म परमं विदुः ॥३८॥

अनेनापि 'भक्तियोगस्य प्राधान्यं' ज्ञायते । तत्रैव चतुर्दशाध्याये ॥ व्या ॥

भक्तिप्रधानधर्मादीनां तत्साधनवद्भक्तेरपि तत्सहिताया एव त्तत्साधनत्वमत्राह । भक्त्येति ॥

भक्त्याहमेकया ग्राह्यः श्रुद्धयात्मा प्रियःसतां ।
भक्तिः पुनाति मन्निष्टा सकाममपि सम्भवात् ॥२१॥

भक्ते प्राधन्येगुणांदर्शनात् कथंतदुन्नतिरुच्यत इति तत्राह ॥ भक्तिरिति ॥ सम्भवात् जाननादिरूपसंसारात् । यद्वा स्वोत्पत्यनंतरमेव पुनाति । न तु कालक्षेपेण ॥२१॥ भक्तिनायकहीनानां धर्मादीनामप्रयोजकत्वमर्थादुक्तम् । अधुना तत्प्रकाशयति । धर्म इति ।

धर्मः सत्यदयोपेता विद्या वा तपसान्विता ।
मद्भक्त्यपेतमात्मानं न सम्यक्प्रपुनातिहि ॥२२॥

'हि' शद्बो 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः' इति श्रुतिं सूचयति । यद्यपि महांतो वैष्णवसिद्धांतात्त्वादि व्रतेनास्य भक्तिरस्तीति जानते तथापि बाह्यानां सुबोधाय भक्तेः प्रत्यक्षलक्षणान्याह ॥ कथमिति ।

कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना ।
विनानंदाश्रुकलया शुद्ध्येद्भक्त्या विना शयः ॥२३॥

समीचीनभक्तियुक्तः पुरुषोपि सर्वं पुनाति किंपुनर्भक्तिरित्याशयेनाह । वाग्गद्गदेति ।

वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चितम् ।
रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च ॥
विलज्ज उद्गीयति नृत्यते च ।
मद्भक्तियुक्तोभुवनं पुनाति ॥२४॥

अत्र—

चित्तद्रवस्तथा धैर्यं प्रसादो भक्तिलक्षणः ।
आधिक्येन तु तत्रापि स्थैर्यमेव विशेषतः ॥
दम्भस्य चलभक्तेश्च यस्माद्रुश्यादिकं भवेत् ।
दम्भादि परिहारार्थं निगृह्णीयाच्च धीरधीः ॥
अत आध्यात्मिकैः क्लेशैराधिभूताधिदैवतैः ।
वाक्यैश्च वेदतन्त्राद्यै रुपदेशैश्च तादृशैः ॥
* बलवच्छाशनैर्वापि यस्य भक्तिर्नचाल्यते ।
स एव परमो भक्तो विष्णोर्हृदयवल्लभः ॥

* ॥ प्रह्लादवत् ॥ इति तात्पर्योक्ताविशेषाश्च ग्राह्याः ।

भक्तिः पुनातीत्युक्तम् । तत्र शुद्धिप्रकारं सदृष्टांतमाह । यथेति—

यथाग्निना हेममलं जहाति ।
ध्मातं पुनः सम्भजते च रूपम् ॥
आत्मा च कर्मानुशयं विधूय ।
मद्भक्तियोगेन भजत्यथो मां ॥२५॥

अग्निना मुखवायुसंयोगेन ज्वलितेन ध्मातं दाहविशेषं प्राप्तं हेममलं अष्टादशदोपलक्षणं स्वरूपं निर्दोषभास्वरलक्षणं आत्मा सत्वभावो जीवो अनाद्यविद्याकामकर्मकलिलं कर्मानुशयमन्तःकरणं भक्तियोगेन विधूय निर्मलीकृत्य अथो मङ्गळमूर्तिं मां भजते इत्यन्वयः।

अनेन ग्रंथेनापि परिपक्वभक्तिलक्षणं 'भक्तेराधिक्यं तत्फलम्' च स्पष्टम्। तथा—

जिज्ञासोत्थज्ञानजात्तत्प्रसादादेव मुच्यते।
'यतो नारायणप्रसादमृते न मोक्षः'

अतो, 'जिज्ञासा, निदिध्यासन, परमेश्वरानुग्रह, तद्दर्शन, परमभक्ति, परमानुग्रह द्वारा, मोक्षसाधनत्वात्कर्तव्येति' सुधोक्तरीत्या च परमभक्तेस्तदितर मुमुक्षु संबंधि साधनकूटेष्वाधिक्यं परम प्रसादांतरंगसाधनत्वेनावगम्यते। भक्तिषु साधारण, पक्व, परिपक्व, अतिपरिपक्व भेदेन चातुर्विध्यस्य प्रमितत्त्वात्तेषां प्रावल्य क्रमेण लक्षणानि।

टीकोक्तिमुपजीव्यैव भक्तेर्लक्षणमुच्यते।
अतो न मे भयं क्वापि सतां संसदि विद्यते ॥१॥

योग्यापरोक्षाभिव्यंग्यत्वे सति भगवदत्यर्थप्रसादांतरंगसाधनत्व 'मति परिपक्वभक्तियोग'स्य लक्षणम्। अत्र योग्यापरोक्षस्यापि प्रसादसाधनत्व मोक्षसाधनपर सावकाश वाक्यानुरोधेनातिव्याप्तिशङ्कापंकवारणाय सत्व अस्य प्रसादद्वारा मोक्षसाधनत्वेमि मुमुक्षुसंबंधि साधनजातेष्वतिपरिपक्वभक्तियोग एव मोक्षसाधनमिति न्यायदीपिकोक्तिः प्रमाणम् ॥

मोक्षंप्रति साक्षात्साधन भगवदत्यर्थप्रसादांतरंगसाधनत्वमेव 'परमभक्ते'र्लक्षणम् । न भगवद्दृष्टावतिव्याप्तिः । अतिपरिपक्व-भक्तिव्यञ्जनद्वारैव प्रसादसाधनत्वेनोपचरितायास्तद्दृष्टेः साक्षात्साधनत्वाभावात् । तथा साक्षाद्दृष्टिसाधनत्वं परिपक्वभक्तेर्लक्षणम् । तद्ध्याने‍ऽतिव्याप्तिः । तस्य परिपक्वभक्तिसाधनत्वेन साक्षाद्दर्शनसाधनत्वाभावेन तस्य दर्शनसाधनत्वोक्तेरौपचारिकत्वात् । साक्ष.त्तत्वज्ञानसाधनत्वम् पक्वभक्तियोगस्य लक्षणम् । न च श्रवणादावतिव्याप्तिः । तस्य पक्वभक्तियोगजननद्वारा ज्ञानसाधनत्वेन साक्षात्साधनत्वाभावात् । श्रवणादिसाधनत्वं साधारणभक्तेर्लक्षणं । अत्र न्यायदीपिकायां ।

भक्त्या प्रसन्नः परमो दद्याद्ज्ञानमनाकुलम् ।
भक्तिं च भूयसीं ताभ्यां प्रसन्नो दर्शनं व्रजेत् ।
ततोपि भूयसीं भक्तिं दद्यात्ताभ्यां विमोचयेत् ।
स्नेहोभक्तिरिति प्रोक्तः सर्वोपायोत्तमोत्तमः ।
तेनैव मोक्षो नान्येन दृष्ट्यादिस्तस्य साधनम् ॥ इति

श्रुति व्याख्यानंतर भावार्थप्रतिपादनपरं टीकावाक्यम् । अतिपक्व-भक्तियोग एव मोक्षसाधनम् न भगवद्दृष्टिः । सातु तत्साधनत्व-न्मोक्षसाधनत्वेनोच्यते । परिपक्वभक्तियोग एव दृष्टिसाधनं, न तु ध्यानं, तत्तुतत्साधनमिति दृष्टिसाधनतयोच्यते । पक्वभक्तियोग एव ज्ञानसाधनम् । न तु श्रवणादि । तत्तुतत्साधनया ज्ञानसाधनत्वेनोच्यत इति भावः । इति । तथा—

प्रसादभिन्नत्वे सति। (स्वतंत्रसाधनत्वे सति) मुमुक्षुसंबंधि-साधनांतर नैरपेक्ष्येण मोक्षससाधनत्वं च 'परमभक्तिलक्षणं'। स्वतंत्रसाधने भगवत्प्रसादेऽतिव्याप्तिवारणाय तद्भिन्नत्व निवेशः। प्रसादभिन्नज्ञानादि साधनेऽतिव्याप्तिवारणाय मुमुक्षुसंबंधिसाधनांतर-नैरपेक्ष्येणेति। पूर्वोक्तरीत्या मोक्षसाधनीभूत भक्तिस्वरूपं तु तामस, राजस, सात्विक, निर्गुणात्यंतिक भेदाभिन्नतया प्रोक्तेषु भक्तिपञ्च-केषु निर्गुणभक्तिसाध्यकात्यंतिक भक्तेःस्वरूपमाभास भक्ति विलक्षण-तया अपरोक्षसंपादकत्वेन च ज्ञात्वा तादृशात्यंतिकभक्ति र्व्यंग्याति-परिपक्वतापन्नत्वेन सद्भक्तिवाच्यतया प्रसादांतरंगसाधनतया च नव-विधहरिद्वेष त्रिविधगुरुद्वेषान्यतरद्वेषासमानाधिकरणतया च श्रीहरि-भक्ततारतम्यानुगुण भक्तिसाहित्येन च ज्ञातव्यमित्युक्तं भवति।

एव मखिलसाधनश्रेष्टत्वे भक्तियोगस्य ज्ञानयोगसाम्यभिधायक 'तृतीयतात्पर्यांत्यभागोदाहृत वचनविरोधः' यथोक्तम् —

ज्ञानभक्तिंविना नैव मुक्तिः कस्यापि विद्यते।
तयोरेकतरेणापि विष्णुगेनोभयंविना ॥
एवमेव तयोरेकभावेऽन्यनियतेर्ध्रुवम्।
एकेनापि भवेन्मुक्तिस्तदर्थं त्वन्यसाधनम् ॥

इति हरिवंशेषु।

अतैतत्तात्पर्यं भागवत श्लोकस्तु। अवश्यज्ञानानुष्टनार्थं येन विना मुक्तिमात्रं नस्यात्तत्साधनं निर्दिशति। 'ज्ञानमितीति'।

ज्ञानयोगश्च मन्निष्टो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः ।
द्वयोरप्येकएवार्थो भगवच्छब्द लक्षणः ॥ इति ।

तदर्थस्तु–यो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणो योगो यच्च ज्ञानं ज्ञानयोगस्तयोर्द्वयोरप्येक एवार्थो विषयः । सः क ? इति तत्राह–

भगवच्छब्देति । भगवच्छब्दवाच्य इत्यर्थः । भक्तिज्ञानयोगयोरैश्वर्याद्यनंतगुणपूर्ण श्रीनारायणो विषय इति। भक्तिज्ञाने मुक्तेरवश्यसाधनतयोपदिष्टे इति कपिलमूर्तिवचनम् ॥

अत्र द्वयोर्योगयोरप्येकप्रयोजकत्वेनेकेनैवसाधनेनालं भक्तिज्ञानयोरन्यतरवैयर्थ्यमिति प्राप्तेऽभिप्रायः एतत्प्रमाणेनैवोक्तः आचार्येण । ज्ञानभक्तोति । ज्ञानभक्ती विना कस्यापि मुक्तिर्न विद्यते इत्यर्थः । उभयं ज्ञानभक्त्याख्यम् । उभयं विना । तयोर्ज्ञानभक्त्येक्त्योर्मध्ये एकतरेण ज्ञानेन वा भक्त्याख्येन वा विष्णुगेन विष्णुविषयकेणापि नैव मुक्तिरित्यर्थः । कोर्थस्तर्हि ज्ञानभक्त्योरेकेनापि मुक्तिरित्यस्येत्यत उक्तम् । एवमपीति । एतयोर्ज्ञानभक्त्योरेकतरभावे अन्यनियतेः ज्ञानभक्त्योः समव्याप्तत्वादित्यर्थः ॥ तदर्थं ज्ञानभक्त्यर्थमन्य मन्यसाधनजातमित्यर्थः । तेन द्वयोर्भक्तिज्ञानयोरेकप्रयोजनकत्वेऽपि नैकस्य वैय्यर्थं । एकेन विना एकस्य पुरुषार्थाहेतुत्वादिति भावः । इति ।

तथा चैवं ज्ञानयोगनैर्गुण्यभक्तियोगयोरेकप्रयोजनकत्वसमव्याप्तत्वाभिधायकवचनं तु निर्गुणभक्तिरूपस्यात्यंतिकभक्तिजन्या-

परोक्षज्ञानोत्तरकालीन तदभिव्यंग्यातिपरिपक्वभक्तेराधिक्यवचना-विरुद्धमिति संतोष्टव्यम् ।

अनेन ' निर्गुणभक्तियोगवान् आत्यंतिकभक्तियोगवान् भूत्वा परमात्मापरोक्षवान् भवती 'त्युक्तम् । इति तृतीये त्रिंशोऽध्याये विंशतिश्लोक विजयध्वजीय व्याख्यान सद्भावात् । अत्रैव षट्-त्रिंशतितमश्लोकस्तु ।

भक्तियोगश्च योगश्च मया मानावुदाहृतः ।
ययोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषं व्रजेत् ॥ इति । व्याख्या—

एतद्द्वयमेव पुरुषार्थसाधनं नान्यदिति निर्धारयति ययोरिति । ययोर्ज्ञानभक्त्योरेकतरेणैव ज्ञानयोगेनैव पुरुषः पुरुषं परमात्मानं व्रजे-दित्यन्वयः । एकतरोलं चेदितरविधानं व्यर्थं स्यात् । एकतराभावे-ऽन्यतरस्य नियतत्वात् एकतरेणैवेत्युक्तम् । धूमाग्न्योरिवाविना-भावात् इति ॥ विजयध्वजतीर्थीयं वचनम् । अग्न्यविनाभूतत्वं धूमस्येतिवत् भक्त्यविनाभूतत्वं ज्ञानयोगस्येति तात्पर्यमव-गम्यते । अत्र द्वयोरनयोरविनाभावकथनं नसाम्यज्ञापकम् । धूमाग्नि-दृष्टांत बाधात् । तथा तात्पर्यटीकोत्तरीत्या तयोः समव्याप्तत्वाभिधान-मेकप्रयोजनकत्ववचनमपि न साम्याभिधानतात्पर्यकम् । तयोरावश्य-कत्वप्रतिपादन एव तत्तात्पर्यावगमात् ।

' उत्तमो भक्तियोगस्तु ज्ञानयोगस्तु मध्यमः । अधमा कर्मयोगश्चे 'त्येकादशतात्पर्ये विंशोध्यायोदाहृतविरोधात् । तयोर-साम्यमिति । अत्रैव तृतीयतात्पर्ये ।

तत्रस्थावरमुक्तेभ्यो वरा जंगममुक्तकाः ।
तेभ्यो मानुषमुक्ताश्च विप्रमुक्तास्ततोधिकाः ॥
तत्वोपदेशमात्रेण मुक्तेभ्यो वेदवेदिनः ।
अर्थज्ञाः ऋषयस्तेभ्योऽतो देवाः संशयच्छिदः ॥
पूर्णधर्मा ततस्त्विंद्रा निःसंगो गरुडस्ततः ।
भक्तिपूर्णो हरेर्ब्रह्मा तस्मान्नान्योधिकस्ततः ॥
मुक्तौ वा संसृतौ वापि सम्यगेषु हि ते गुणाः ।

इति कापिलेये । इति । अत्रापि चतुर्मुखब्रह्मणः भक्तिपूर्णत्वात्सर्वा-कार्युत्तमत्वोक्त्या 'भक्तेरेवेतरसाधनकफलापेक्षया 'प्राधान्यमव-गतमेतत्तात्पर्यकभागवत श्लोकेनपि ।

अर्थज्ञात्संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान् स्वधर्मकृत् ।
मुक्तसंगस्ततोभूयानदोग्धा धर्ममात्मनः ॥
तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मरतिर्नरे । इति ।

वेदार्थसंशयच्छेत्ता देवः । जातावेकवचनम् । स्वस्य स्वतन्त्रस्य हरेः धर्मं करोतीति स्वधर्मकृत् । त्रैलोक्यरक्षणलक्षणपूर्णा धर्मकर्तृत्वादिंद्रः । मुक्तसंगो गरुडः । अस्यविवरणम् । न दोग्धेति । आत्मनः स्वस्य धर्मं न दोग्धा भगवत्प्रसादमन्तरेण कर्मफलमनाकंक्षमाणो भूयानुत्तमः । तस्माद्गरुडः मय्यर्पिताशेषक्रियार्थश्च मय्यर्पितसमस्तक्रियाफलश्च आत्म-रतिश्च मय्येन मनोरतिश्च समर्पिताशेषक्रियार्थात्मरतिः । भक्त्या न रीयते न क्षीयते इति नरः । पूर्णभक्तिः ब्रह्मा श्रेष्टः पूर्वोक्तेभ्य इव चतुर्मुखब्रह्मणो मुत्तमोस्ति किं ? नेत्याह । मयीति ।

तस्मात्तत्साधनवतां तारतम्येन साधनतारतम्यं तत्रापि भक्तेरेव चतुर्मुखसंबंधिन्यास्तदीयोत्कर्षप्रयोजकत्वोक्त्योत्तमत्वं च स्व सजातीयेषु चतुर्मुखदृष्टांतेनापि सुशकं साधियितुम् ॥

भक्तिः । स्वसजातीयेषूत्तमा श्रीशान्यत्वेसति स्वानन्तरभावि स्वसजातीयानपेक्षत्वात् । यथाधिकार्युत्तमत्वे ब्रह्मेति । अत्र पक्षे साजात्यं मुमुक्षुसंबंधित्वेन दृष्टांतं चाधिकारित्वेन विवक्षितम् । दृष्टांते साध्यसाधनसम्प्रतिपत्तौ ' ॐ वियदामननात् ॐ । इति सूत्रम् । तथात्रोदहृतं तात्पर्यवचनम् ।

भक्तिपूर्णोहरेर्ब्रह्मा तस्मान्नान्योधिकस्ततः । इतित्पक्षेच
' भक्तिर्मोक्षाय केवला ' । ' नैवान्यसाधनं भक्तिः ' ।
' भक्तिस्तेका विमुक्तये ' । इत्यादिकं साध्यसाधनार्पकं भवति ।

श्रीत्वेनेशत्वादिना स्वसजातीयस्यैवाप्रसिध्या तदुत्तमत्वाभववतोः श्रीशयोः स्वानन्तरभावि स्वसजातीयाभावेन तदनपेक्षत्वं विद्यत इति व्यभिचारस्तद्वारणाय श्रीशान्यत्वस्य हेतुघटकत्वम् । श्रवणादौ व्यभिचारवारणाय स्वानन्तरभावि स्वसजातीयानपेक्षत्वेति । यद्वा आधिकारिकत्व मुमुक्षुसंबंधिसाधनत्वान्यतरत्वे सति । इति हेतुविशेषणम् । घटादौ मुमुक्षुसाधनत्वाभावान्नातिप्रसंगः । दृष्टांतीकृते चतुर्मुखे धधिकत्वेनोपपत्तिः । तथा भगवद्भक्तिरेव सर्वस्वजातीयसाधनेषुत्तमा । सर्वज्ञकल्पैः श्रीमद्धनुमदादिभिरभ्यर्थनीयत्वात् । यत्प्रेक्षावद्भिरभ्यर्थनीयं तच्छ्रेष्टं यथा परब्रह्मेति । मध्यमाधिकारिणांमुख्यनिवेतिवा ।

प्रेष्टो न रामस्य बभूव तस्मा-
न्नरामराज्येऽसुलक्ष्यं च किंचित् ।
तत्पादसेवारतिरेव नैच्छ-
त्तथापि भोगान्मनु सा विरक्तिः ॥
इति श्रीमध्वविजये ।

उक्तं च श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयेपि ।—

प्रवर्धतां भक्तिरलं क्षणे क्षणे
त्वयीश मे ह्रासविवर्जिता सदा ।
अनुग्रहस्ते मयि चैवमेव
निरूपधौतौ मम सर्वकामः ॥ इत्येवम् ।

श्रीहनुमता श्रीरामचन्द्रं प्रति । तथा भगवद्भक्तस्यैव भगवत्प्रिय-त्वोक्त्या च भगवद्भक्तेराधिक्यं युक्तं चोपादेयम् । तथाहि ।

तथायं भगवत्प्रियः । भगवद्भक्तिमत्वात् । यो यद्भक्ति-मान् स तस्यप्रियः । यथा संप्रतिपन्नः । 'भक्तप्रियं सकल-लोकनमस्कृतं च ।' 'भक्त्यैव तुष्यति हरिप्रवणत्वमेव सर्वस्य धर्मः' । इति भारतनिर्णयोक्तेः । तथा ॥

'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचिदि'ति तत्रैवोक्तेः । दशमतात्पर्योदाहृत श्रुतिरप्येतदनुमानुग्राहिकास्ति ॥

'एष देवः परोऽजरोऽमरस्तं वा एनमाहुर्भाक्त' इति । भक्त्याहि सोऽनुगृह्णाति । भक्त्यैवेद वृणुते श्रियं विरिंचं रुद्र

इन्द्रमापिपीलिकम् । नाभक्तं वृणुते नाभक्तमनुगृह्णाति यावान्वात्र स भक्तः स्तावद्व्यैष वृणुते । तावद्वैषोनुगृह्णाति । नाधिकं वृणुते नाधिकमनुगृह्णाति नावरं वृणुते नावरमनुगृह्णाति । इति श्रुतिः ।

तथैवायं भगवद्भक्तः भगवदर्चनादिमत्त्वात् । योयदर्चनादिमान् स तस्य भक्तः । यथा संप्रतिपन्नोऽक्रूर प्रह्लादाद्या इति । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् । इत्याद्यनुग्राहकं नवविधज्ञापकत्वमेव नवलक्षणत्वं भक्तेरवगन्तव्यम् । तथा साक्षान्मोक्षांतरंगसाधन, भगवत्प्रसाद, परमसाधन, परम भक्त्युद्भावका,परोक्षज्ञानानुकूल, भगवद्गुणोत्कर्षज्ञानजननद्वारा, मोक्षफलकत्वान्यथानुपपत्या, सर्वेशास्त्राणामपि भगवद्भक्तितात्पर्यकत्वेन भक्तेः प्राधान्यावगमाद्भक्तिर्मोक्षायकेवले 'त्याद्युक्तिर्युक्तास्यात् ।

तथाचयं भगवत्प्रीतिंविषयः । योग्यत्वे सति भगवद्गुणोत्कर्षानुवादकत्वात् । योग्यः सन् यो यद्गुणोत्कर्षानुवादकः स तस्य प्रीतिविषयः यथा संप्रतिपन्नः । अत्र स्नेहपूर्वकत्वस्य वा हेतुविशेषणत्वम् । यो यत्स्नेहपूर्वक यद्गुणोत्कर्षानुवादकः स तत्प्रीतिविषयः । इति ।

व्याप्तेः । मोक्षः मोचकप्रसादमात्रसाधकः । तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वात् । यद्यदभावव्यापकाभावप्रतियोगि तत्त (न्मात्र)-त्साध्यकम् । यथा धूमवत्त्वमग्निमत्त्वसाध्यकम् । अत्रेऽयं व्याप्तिरनुमानगम्येति प्रसिद्धा पद्धत्यादै ॥

तथा प्रसादो भक्त्यैकसाध्यकः साक्षाद्भक्त्यभावव्यापका-भावप्रतियोगित्वात् । यत्साक्षात्तदभाव व्यापकाभावप्रतियोगि तत्तत्साध्यकम् । तस्मान्मोक्षे प्रसादैकसाध्यत्वेन भक्त्यैक साध्यकत्वाभाववति भक्त्यभावव्यापकीभूत स्वाभावप्रतियोगित्वेन व्यभिचार इति न शङ्कनीयम् । प्रसादभावस्यैव साक्षाद्भक्त्यभावव्यापकत्वात् ।

न मुक्त्यभावो भक्त्यभावव्यापकः। तद्व्यापकाव्यापकत्वे सति तद्व्यापकत्वं तत्साक्षाद्व्यापकत्वं नाम। अतो न हि यद्व्यापकस्य व्यापकं तत्तस्य व्यापकं संभवतीति कृत्वा परंपरया भक्तिव्यापक प्रसादव्यापके मोक्षे व्यभिचारो न वक्तुं शक्य इति ।

तथा भक्तिः। स्वसजातीयसाधनेषूत्तमा। स्वेतर स्वजातीय-साधनाशक्यकार्यकारित्वात् । यथा संप्रतिपन्नः। साजात्यं मुमुक्षु-संबंधित्वेन पक्षे विविक्षितम् । अन्यत्र यत्र यत्र हेतुः स्थाप्यः सः स्वपदार्थः। तत्तद्व्यक्ति परिचायकत्वात्स्वपदस्येति ।

'न तादृशी प्रीतिरीड्यस्य विष्णोर्गुणोत्कर्षज्ञातरि यादृशी स्यात्'। 'यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्संसारान्मुच्यते नापरेण'। 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इत्यादिकं पूर्वोक्तानुमानावष्टंभकम् ।

एवम्—

मूलोक्तमुपजीव्यैव ह्यनुमानाष्टकं मया ।
कृतं न मे भयं तस्मात्सतां संसदि विद्यते ॥१॥

नन्वधिकारिनिष्ट ज्ञानवैराग्यभक्तीनां मोक्षसाधनत्वेनाभिमतानीं किं सामान्यलक्षणमितिचेत्। 'सर्वत्र विष्णोरुत्कर्षज्ञानं ज्ञानमितीर्यते'। इत्युक्तरीत्या भक्तिपूर्वकाध्ययनाद्यभिव्यंग्य विष्णूत्कर्षादिज्ञानत्वं मोक्षसाधन ज्ञानलक्षणम्। भगवति अत्युपादेयत्वानुसन्धानपूर्वकं तदन्यत्रासारत्वज्ञानजन्यानासक्तित्वम् वैराग्यलक्षणम्। महात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुघृढः सर्वतो वरः। स्नेहोभक्तिरितिप्रोक्त' इत्युक्तरीत्या भगवन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकत्वे सति सर्वाधिकसुधृढस्नेहत्वं 'भक्तिलक्षणम्'। सुधृढस्नेहत्वं देहापत्यादि स्नेहेविद्यते तस्य बन्धकत्वात् तद्व्यावर्तकत्वेन भगवन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकत्वं सतीति तन्मात्रोक्तौ। 'रावणादिनिष्ट' कादाचित्कस्नेहे अतिव्याप्तिः तद्वार (तद्व्यावर्त) कतया' सुधृढत्वविशेषणम्। तथापि मुक्तियोग्यकर्तृक रमाब्रह्मादिविषयक स्नेहेऽतिव्याप्तिः स्तस्य साक्षान्मोचकत्वाभावात्। अतो भगवद्विशेष्यकत्वज्ञापनाय भगवतीति वक्तव्यम्। तथापि नित्यसंसारिविशेषसंबंधि स्नेहे अतिव्याप्तिवारणाय सर्वाधिकत्वे विशेषणम्। तथा च भगवन्माहात्म्यज्ञान समानाधिकरणत्वे सति भगवद्विशेष्यक सर्वाधिक सुघृढस्नेहत्वं भगवद्भक्तेर्लक्षणम्।

नन्वेवं भगवन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकभक्त्यैव सर्वेषामधिकारिणां मोक्षश्चेज्जारबुद्ध्या कृष्णं सङ्गतानां गोपिका स्त्रीणां कथं मुक्तिरुक्ता सङ्गच्छते। अत्र भागवत दशमे सप्तविंशतिमे अध्याये उक्तं च-

तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्यापि सङ्गताः।
जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबन्धनाः॥ इति।

तत्र जारबुद्ध्यापि सङ्गता इत्युक्तम् । तस्य तात्पर्यमजानन्निव राजा पृच्छति ।

कृष्णं विदुः परं कांतं न तु ब्रह्मतया मुने ।
गुणप्रवाहो परमस्तासां गुणधिया कथम् । इति ।

श्रीशुक उवाच ॥

भक्त्या सन्तत मधुमथन महिमा संस्मरण समुदित संविदा निवृत्तियोग्या मुक्तिर्न तु कामादिना । तेन स्वर्गादि प्राप्तिरेव ।

' कृष्णकामास्तदा गोप्य स्त्यक्त्वा देहं दिवं गताः ' ।
सम्यक् कृष्णं परं ब्रह्म ज्ञात्वा कालात्परं ययुः ।
पूर्वं च ज्ञानसंयुक्ता तत्रापि प्रायशस्तथा ॥
अतस्तासां परं ब्रह्म गतिरासीन्न कामतः ।
न तु ज्ञानमृते मोक्षो नान्यः पंथेति हि श्रुतिः ॥
कामयुक्ता तदा भक्तिर्ज्ञानं चातो विमुक्तिगाः ।
अतो मोक्षेपि तासां च कामो भक्त्यानु वर्तते ॥ इति

तात्पर्यवचनात् । इत्यभिप्रायं हृदि कृत्वा अर्थवादस्यापि स्वार्थ-साधन समर्थकत्वात्तेन चोद्यं परिहरति शुकः ।

उक्तं पुरस्तादेतत्ते चैद्यः सिद्धिं यथा गतः ।
द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः ॥

द्वै मुक्ती ज्ञानानन्दानुभवलक्षणा, नित्यदुःखानुभवलक्षणेति । ते उभे अपि 'सिद्धि' शब्दोक्ते । तत्र यथा शास्त्रं विहितमङ्गी-

कर्तव्यमिति। तदुक्तम्—'सदा द्वेषिणामधरं तमः। मुक्तिशब्दोदितं चैद्यप्रभुना वित्यादि लोकसंग्रहार्थं 'किमुताधोक्षजप्रिया' इति।

अन्यथा—

'कामस्त्वशुभक्रच्चापि भक्त्या विष्णोः प्रसादकृदि'-त्यादिनोदाहरिष्यन्। जगत्प्रपितामहे विष्णौ जारबुद्धिः कथं घटते? इतिचेत्। अत एव 'जारबुद्धापी' 'त्यपि' पदेन गर्हयामास। स्त्रीणांजारे हि प्रेष्टत्वबुद्धिः। सापि नघटत इति चेन्न।

सर्वेषां हरौ प्रेष्टत्वबुद्धेरविगाहतया वृत्तेः 'तदेतत्प्रेयः' इति श्रुतेः। अयं भावः कुतोऽवगन्तव्य इति चेन्न। 'जगत्प्रपितामहे जारबुद्धिर्न युक्ता' इत्याचार्यवचनात्—

नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप।
अव्यक्तस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥१४॥

व्यक्तिरवतारः। अन्यथावतारो न घटत इत्यत्र हेतुमाह। अव्यक्तस्येति। ज्ञानादिगुणात्मनः भगवतो व्यक्तिर्न केवलमसुरनिर्हरणाय किंतु मोक्षलक्षण पुरुषार्थाय। पुरुषार्थस्तु भगवत्प्रसादेन स्यात्। स च भक्त्या। सा हरेर्यथा स्वरूप विज्ञानेन। स्वरूपविज्ञानं च गुणोत्कर्षज्ञानपूर्वकम्। नत्वन्यथा। 'गुणोत्कर्षज्ञातरि यादृशीस्या' दिति श्रुतेः। तस्माद्द्वेषादिना नित्यसुखानंदानुभवलक्षण मोक्षो वर्षानन्त्येनापि न स्यात् ॥१४॥

नन्वेवं तर्हि द्वेषादिना कां सिद्धिं प्राप्नोतीत्यतस्तत्रैवोक्तम्।

कामं क्रोधं भयं मोहं मैत्रीं सौहृदमेव वा ।
नित्यं हरौ विदधतो याति तन्मयतां हि ते ॥१५ इति ।

ये हरौ कामादिकं विदधतः उपासते ते तन्मयतां यांति । कामाद्यात्मतामाप्नुवंति न तु भगवन्मयतां ; नित्यस्तिमितानंदवारिधेः हरेः कामाद्यभावात् । 'हि' शब्दो

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं ।
तं तमेवेति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ॥

इत्यादि स्मृतिं सूचयति । अवधारणार्थो वा । कामिनः कामित्वमेव क्रोधिनः क्रोधित्वमेवेत्यादि । तदुक्तम्—

विमुक्तावपि कामिन्यो विष्णुकामा व्रजस्त्रियः ।
द्वेषिणश्च हरौ नित्यं द्वेषिणस्तमसि स्थिताः ॥ इति ।

विशेषद्योतको वा तदुक्तम्—

भक्त्या हि नित्यकामित्वं न तु भक्तिं विना भवेत् ।
अंतः कांततया वापि मुक्तिर्भक्तिमतां हरौ ॥ इति च ।

मनुष्यविशेषवद्देवविशेषद्योतनार्थोपि भवति । 'स्नेहभक्त्या सदा देवाः कामित्वेनाप्सरस्त्रियः' इत्यादेः । भक्त्यैव मोक्षो नान्येन साधनेनेममर्थं विशेषं च वक्ति । भक्त्या वा कामभक्त्या वा मोक्षो नान्येन केनचित् ॥ इत्यतः कामभक्त्या मोक्षो स्त्रीणां वक्ति ॥ कामभक्त्याप्सरस्त्रीणामित्यादेः उपासनायाः विशेषोस्तीति सूचयति ॥

'उपास्यः श्वशुरत्वेन देवस्त्रीणां जनार्दनः' इत्यादेः। 'तत्तद्योग्यतोपासनामन्तरेण मुक्तिः कस्यापि न स्यात्' इति। इमं व्याचष्टे "योग्योपासां विना नैव मोक्षः कस्यापि सेत्स्यतीत्यादेः। पतित्वपितृमत्वादि विशेषं सूचयति। 'पतित्वेन श्रियोपास्यो ब्रह्मणा मे पितेति च' इत्यादेः। गुरुत्वविशेषमपि ब्रूने। 'गुरुः-श्रीब्रह्मणोः विष्णुः सुराणां च गुरोर्गुरुः' इत्यादेः। सर्वेषामपि ज्ञानेन गुरुत्वं ब्रह्मणः उपास्यदैवत्वं विष्णोरितीमं चाह। 'गुरुर्ब्रह्मास्यजगतो दैवं विष्णुः सनातनः इत्यादेः। तथाच गोपिकास्त्रीणां कामोपसर्जनभक्त्यैव मोक्षो नान्येन प्रधानसाधनेनेति स्थितम्। चैद्यस्य तु द्वेषात्तमोरूपा सिद्धिरेव नत्वानंदानुभावरूपा सिद्धिर्भागवत-श्लोकोक्तेति।

असुरा अपि यो विष्णुं शङ्खचक्रगदाधरं।
भक्तिपूर्वमवेक्षन्ते ज्ञेया भागवता इति॥
विद्विषंति तु ये विष्णुमृषिपुत्रा अपि स्फुटम्।
असुरास्तेपि विज्ञेया गच्छंति च सदा तमः॥
जीवद्वयसमायोगा द्धिरण्यक मुरवाः परे।
भक्तिद्वेषयुताश्च स्युर्मतिस्तेषां यथा निजा॥
कंसपूतानिकाद्याश्च बांधवादि युता यतः।
जीवद्वयसमायोगाद्वतिद्वय जिगीषवः॥
सर्वथा भक्तितो मुक्तिर्द्वेषात्तम उदीरितम्।
नियमस्त्वनयोर्नित्यं मोहायान्यवचो भवेत्॥इति ब्राह्मे'

इति तृतीयतात्पर्य द्वितीयाध्यायोक्तं सर्वं समञ्जसमिति॥

ननु भागवते तृतीये—'अनिमित्ता भगवति भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी'त्यत्र मोक्षावाप्ति साधनीभूता भक्तिर्गरीयसीत्यन्यथा प्रतीतेः कथं भक्तेः साधनश्रेष्टत्वमिति चेन्न। प्रमाणेनैव 'सिद्धि' शब्दस्य विविक्षितार्थ संभवात्।

अपूर्णभक्तेर्मुक्तौ तु न सुखं पूर्तिमेष्यति।

अतस्तादृश मुक्तेश्च भक्तिः पूर्णा गरीयसी॥ इति चेति तृतीयतात्पर्यानुसारेण अपूर्णमुक्त्यपेक्षया पूर्णभक्तेः पूर्णसुखसाध्यत्वेन श्रैष्ट्योक्तेरविरोधात्।

ननु द्वेषोज्झिता भक्तिरेव मुक्तिं प्रति प्रधान साधनेत्युक्ते—

कामात्स्नेहाद्भयात् द्वेषाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः।

आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः॥

गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषच्चैद्यादयो नृपाः।

संबंधाद्वृष्णायः स्नेहाद्यूयं भक्त्या वयं विभो॥

इत्यादि सप्तमभागवत विरोधः। अत्र कामादीनां मुक्तिसाधनत्वाभिधानात्। तथा तत्पूर्वंत न श्लोक द्वयम्।

कीटः पेशस्कृता रुद्धः कुड्ये यांतमनुस्मरन्।

संरंभभययोगेन विंदते तत्सरूपतां॥

एवं कृष्णे भगवति मायामनुज ईश्वरे।

वैरेण धूतपाप्मानः तमापुरनुचिंतया॥ इति।

यथा वैरानुबन्धेन मर्त्य स्तन्मयतामियात् ॥२९॥

इत्यत्र तादात्म्यर्थः किंनस्यादित्यतस्तत्राह । कीटेति । द्वेषेण निंदत-श्चैद्यस्य कृष्णेन सायुज्यं कथमभूत् ? इति प्रश्नस्य परिहारः कथमागतः ? इत्यतो वाह । कीट इति । यथा पेशस्कृता भृङ्गेण कुड्ये भित्तिसुविरे रुद्धः कीटः शामनामा क्रिमिः तस्य भृङ्गसरूपतां समानाकारतां विंदते । न तु तादात्म्यम् । ततो भिन्नत्वेन दृश्यमानत्वात् । कीदृशः यांतं उपर्यागत्य गभीरं नंदतं भृङ्गं संरंभभययोगेन ईषत्कोपभययुक्तस्नेहेनाऽन्नं संददतीति स्नेहेन स्वात्मानमाकृष्य क्लिश्नातीति कोपयुक्तभयेनचानुस्मरन् । अत्र स्नेहस्यैव प्राधान्यम् । प्राणधारणपोषणयोः सततमिष्टत्वात् । कोपभययोस्तात्कलिकत्वात् । अप्राधान्यमित्यतो योगस्य संरंभभययोर्विशेषणतयोक्तेः योग्यस्य स्नेहार्थत्वं ‘ प्रीतिस्नेहस्तथा योग प्रेमबन्ध इतीर्यते ’ इति शब्दनिर्णये सिद्धम् ॥२९॥

कृष्णे भगवत्येवं वैरेण युक्तयाऽनुचिंतया तं कृष्णमवापुरित्यन्वयः । अत्र सज्जीवानां शापादिना असुराविष्टानामेव मुक्तिर्न केवलानां । तस्मात्तदाविष्टाऽसुरा ‘ वैरेण प्राप्त पाप्मानः’ । ‘असुर्यानाम ते लोकाः ’ इति श्रुतेः तं लोकसमुदायं प्रापुः । संतो जयादयोऽनुचिंतया तं कृष्णमवापुरित्ययं विशेषो वैरयुक्तयानुचिंतयेत्याचार्योक्तापि शब्देन गर्हाभिधायिना ज्ञातव्यः । ‘ अनुचिंतेति तां प्राहुर्भक्तिपूर्वा तु या स्मृति ’रितिवचनात् । भक्तिपूर्वैवानुचिंता त्राभिप्रेतीतेति ज्ञातव्यम् । अतोत्र चैद्यादीनां भक्तियुतत्वं प्रतिपाद्यत इति ज्ञातव्यम् ।

अन्यथा कीटोदाहरणं निरन्वितं स्यात् । उदाहरणस्यापि भक्त्यर्थत्वं कुत ? इति चेत्-

स्नेहादन्नं ददातीति स्वाकर्षणभयेऽपि वा ।
विद्यमानेऽप्यल्पकोपे संगतिस्नेहतस्तथा ॥
पेश स्वद्रूपतां कीटो यथा याति तथैव तत् ।
चैद्यादयोऽसुरावेशाद्धरौ द्वेषयुता अपि ॥
निजस्वभावया भक्त्या नीता हरिसरूपतां ।
तथापि करुणो विष्णुरन्यावेशाद्यदि द्विषत् ॥
हीयते किं ममानेन नित्यानन्दस्वरूपिणः ।
देहबन्धयुतानां हि द्वेषिणा स्वकृतं भवेत् ॥
मम कोह्यपराधयेत निर्दोषसुखरूपिणः ।
अतो मय्यपराधस्तु स्वस्मिन्नेव न मे भवेत् ॥
अतो यद्यसुरावेशात्कृतमेतैर्नदुष्कृतम् ।
अनादिभक्तो यस्मान्मे मोचयिष्ये ततस्त्वहम् ॥
इति मत्वा मोचयति चैद्यादीनपि केशवः ॥

इति गारुड वचनात् ।

इतोपि भक्तिगर्भ कामादिनैव भगवत्प्राप्तिरित्याह । कामादिति तृतीयार्थे पञ्चमी । कामादिभिरपि यथा यथावत् भक्त्या सहैव कृष्णे मन आविश्य द्वेषादिना यद्यघमापादितं तदघं हित्वा तस्य कृष्णस्य गतिं लोके गता इत्यन्वयः । प्रथमतः कामादियुक्ता भक्त्या

हरौ मनः आवेश्य पश्चाद्यथाभूतया भक्त्या अघं हित्वेत्यर्थः ॥३१॥
बहव इत्युक्तस्य विषयविभागमाह । गोप्य इति ॥ कामात् काम-युक्तया भक्त्या । कंसः कंसाविष्टेभृगुः । भययुक्तया भक्त्या । चैद्यादयः चेद्यादिस्थाः जयाद्याः द्वेषयुक्तया वृष्णयः संबन्धो बंधुता तन्निमित्तया यूयं पांडवाः समतुलित बहुमानयुक्तया वयं तु शुकादिशब्दवाच्याः केवलया भक्त्या । अत्र कश्चन विशेषः ।

गोप्यः कामयुताभक्ता, कंसाविष्टः स्वयं भृगुः ।
ज्ञेयो भययुतो भक्तश्चैद्यादिस्था जयादयः ॥
विद्वेषसंयुताः भक्ताः वृष्णयो बन्धुसंयुताः ।
बहुमानस्नेहसाम्याद्देवाभक्ताः प्रकीर्तिताः ॥
स्नेहोपसर्जनादेव बहुमानन्मुनीश्वराः ।
बहुमानोऽपि देवानां ऋषिभ्योप्यधिको मतः ॥
ब्रह्म वींदेन्द्रकामादेरितरेषां यथा क्रमम् ॥

इति वचनादवगन्तव्यः । तथाच । स्वयोग्यानन्दाविर्भावलक्षण मोक्ष-साधनक्षमाऽ 'क्षीणाभक्तिरेव' । द्वेषादिकमर्थवाद लक्षणम् । तत्तत्स्वभावज्ञापनार्थमुच्यत इत्याशयेन ।

तस्माद्वैरानुबन्धेन निर्वैरेण भयेन वा ।
स्नेहात्मकेन वा युंज्यत्कथंचिन्नेक्षते पृथुक् ॥

इत्यादि ग्रन्थस्य प्रवृत्तत्वात् ।

भक्त्यात्वनन्यया शक्य अहंमेवं विधोऽर्जुन ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः । इत्यादिना भक्तेरेव भगवत्प्रीतिजनकोक्तेः । 'अनानुभूतिरवधून्वानः' ।

कर्मणा मनसा वाचा योद्विष्याद्विष्णुमव्ययम् ।
मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः ॥
तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥

इत्यादिना भगवद्द्वेषस्यानर्थ हेतुत्वोक्तेः । 'भक्तिरेव मुक्तेर्मुख्यसाधनीभूता' न द्वेषादिकमिति सिद्धम् ।

विष्णुभक्तेश्च तद्ज्ञानादन्यतो मुक्तिवाचकाः ।
विष्णोर्गुणह्रासवाचः श्रीब्रह्मादेस्तथा क्रमात् ॥
विष्ण्वादिद्वेषतश्चैव सुखवाचस्तथाऽखिलाः ।
मोहनार्थाः समुद्दिष्टाः यथार्थद्योतकास्तथा ॥

इति 'प्रकाशसंहिता' वचनेन बहुप्रमाण संवादयुक्तेन द्वेषादेर्मोक्षसाधनत्वोक्तेर्मोहार्थकत्वाच्चेति । तथाच—

विष्णोर्भक्तिर्विशेषेण मोक्षावाप्तौ हि कारणम् ।
तद्भक्तेषु क्रमेणैव रमाद्येषु त्वनन्तरं ।
तृतीयमपि वैराग्यं न चान्यन्मोक्षकारणम् ।

इति छांदोग्य भाष्योक्तरीत्यापि विष्णुभक्तेरेव विशेषेण सर्वोत्तमत्वेन विशेषेण मोक्षावाप्ति कारणत्वेन ज्ञानस्य च भक्तिव्यापारकत्व

सिद्ध्या च वैराग्यस्य च तदुभयं प्रति साधनत्वेन ज्ञानभक्तिवैराग्याणां त्रयाणामपि साक्षात्परंपरया मोक्षसाधनत्वेन आवश्यकत्वात्तत्रापि भक्तेः प्राधान्याद्युक्तैव मुख्यतो भक्तिगम्यत्वोक्तिर्विष्णोरिति सिद्धम् ॥ तृतीयमपि वैराग्यमित्यत्र वैराग्यस्य ज्ञानभक्तिसमकक्षता निरासाय 'तृतीय'मित्युक्तमिति वेदेशीयोक्तेः । तेन ज्ञानस्य भक्तिव्यापकत्वं सिद्ध्यतीति तत्रैवोक्तेश्च ॥

'एवमनन्तसद्गुणगणपूर्णत्वेनाशेषदोषगन्धविधुरत्वेन च सद्ज्ञानवैराग्यभक्तिमद्भिर्नम्यो गम्यः श्रीहयवदनाख्यः श्रीश एव सतां स्वरूपानन्दबोधदाता ।'

श्रीशं सद्गुणनिर्दोषं हयास्यं बोधमोददम् ।
नम्यं सद्ज्ञानवैराग्यभक्तिगम्यं नमाम्यहम् ॥

इत्यशेषमतिमङ्गलम् ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्री चीमनहळ्ळी कृष्णार्य तनुजः श्रीशतुष्टये ।
श्रीमद्गुरुवराचार्य- प्रसादाद्भक्तिदर्पणम् ॥
चक्रेऽस्मज्जनकोपास्यो हयास्यः करुणान्वितः ।
श्रीशः सज्ज्ञानवैराग्यभक्तिभूतिप्रदोऽस्तु मे ॥
श्री चीमनहळ्ळी कृष्णार्यहृद्ब्जालमन्दिरः ।
हयग्रीवो रमाकान्तः प्रियतां सेवयाऽनया ॥

इति शं

ಇದೇ ಗ್ರಂಥಕರ್ತರಿಂದ ರಚಿತವಾಗಿ ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಇತರ ಗ್ರಂಥಗಳು

1	श्रीमन्मरुच्छास्त्रसारसंग्रहः (संस्कृतभाषा)	0—8—0
2	ಮರುಚ್ಛಾಸ್ತ್ರಸಾರಸಂಗ್ರಹ (ಸರಳ ಕನ್ನಡಾನುವಾದ) (ಅಚ್ಚಿನಲ್ಲಿದೆ)	1—8—0
3	ಸದ್ಭಕ್ತಿದರ್ಪಣಂ (ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಅರ್ಥಾನುವಾದ)	2—0—0
4	ತತ್ವಮಸಿ (ಪ್ರಮಾಣ ಸಹಿತ) ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆ	0–12—0
5	ತತ್ವಮಸಿ (ವಿಮರ್ಶೆ) ,,	1—8—0
6	ಸರ್ವಜ್ಞ ಸಂದೇಶ ಸಂಪುಟ ೧ ಬೈಂಡಾದವು	5—0—0
7	ಮಾಸಪತ್ರಿಕೆಗಳು ,, ೨ ,,	4—8—0
8	,, ,, ೩ ,,	4—8—0
9	द्वैताद्वैतप्रश्नोत्तरमालिका (गुरुशिष्य संवादरूपा) पं. रघुनाथाचार्य विरचिता	0—8—0
10	अद्वैतवेदान्तसारखण्डनम्—(महाविद्वान् चीमनहल्ली कृष्णाचार्यवर्य विरचितम्) —N.B. 9–10 ಅಚ್ಚಿನಲ್ಲಿದೆ.	2—0—0
11	ಆಧ್ಯಾತ್ಮಾಮೃತನಿಧಿ—ಪ್ರಮೇಯ ಗ್ರಂಥ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ	3—0—0
12	ಬದರೀ ಮಾಹಾತ್ಮ್ಯ ,,	1—0—0

Printed at
Yuganthara Press, Bangalore-18.